

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

JYSKE SAMLINGER

TIDSSKRIFT FOR DANMARKS HISTORIE

NY RÆKKE VI, 1

Knud Prange: „Den gamle danske adel” og dens „godstab”

Aage Brask: Mysteriet omkring dronning Helvig

C. A. F. Thomsens redegørelse for forsvarslovene 1879—80

Anmeldelser og litteraturnyt

1963

JYSKE SAMLINGER

*Tidsskrift for
Danmarks historie*

udsendes to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur. Kontingent kr. 18,-. Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Sprog og Litteratur
Vester Allé 12,
Århus C.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til »Jyske Samlinger« og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
Århus C.

Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteraturs bestyrelse:

Generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink (formand), overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl (sekretær), bibliotekar Poul Enemark, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, arkivar Finn H. Lauridsen, rektor, mag. art. Erik Reske-Nielsen (kasserer) og professor, dr. phil. Peter Skautrup.

Bogladepris for Ny række, VI. bind, hæfte 1: 16,50 kr.

„DEN GAMLE DANSKE ADEL“ OG DENS „GODSTAB“

NOGLE METODISKE SYNSPUNKTER OG EN KRITISK VURDERING

Af Knud Prange

Arkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland, mag. art. Knud Prange foretager en nærmere undersøgelse af de traditionelle synspunkter på adelens sammensætning og sociale placering før og efter 1660. Hovedkonklusionen er, at adelen efter 1660 hverken var af mindre hjemlig oprindelse eller »mindre gammel« end før; dens godstab og forarmelse blev heller ikke væsentligt større under enevælden end i perioden før, og selv om adelen som stand mistede gods, blev de enkelte slægters besiddelser ikke formindskede.

Ordet om, at som man råber i skoven får man svar, passer i temmelig høj grad på historisk forskning. Kan en historiker ikke stille rigtige spørgsmål, kan hans materiale ikke give ham rigtige svar. Er spørgsmålet traditionelt, indeholder svaret sjældent noget nyt, og er spørgsmålet stillet på en gal måde, bliver svaret misvisende. Værst er det, hvis historikeren ubevidst er bundet af forudfattede meninger, der kan give hans undersøgelser en gal retning. I sådanne tilfælde bliver der let tale om en cirkelslutning, hvor undersøgelsen kun giver det resultat, der lå mere eller mindre skjult i forskerens præmisser.

Et tydeligt eksempel herpå er Gustav Bangs disputats: Den gamle adels forfald¹⁾. I indledningen skildrer Bang den gamle danske adels nedgang i slægtstal og medlemstal, og han skriver: »I løbet af ca. 250 år er altså medlemstallet aftaget med omtrent halvdelen, og at en sådan aftagen – samtidig med at helhedsbefolkningen er blevet flere gange fordoblet – vidner om sygelige tilstande hos standen, derom kan der fornuftigvis ingen tvivl være.«²⁾. Forfatteren undersøger derefter fødsels- og dødelighedstal, ægteskabshyppighed og meget andet i den danske adel og når til det resultat, at adelens »leveevne« var i aftagende. Årsagerne hertil var bl. a. den voxende trang til nydelser og navnlig de mange ægteskaber mellem nærtbeslægtede³⁾. Dermed skulle der altså være ført bevis for de sygelige tilstande, hvis existens forfatteren på forhånd ikke nærrede den ringeste tvivl om.

Allerede ved det mundtlige forsvar af disputatsen – og senere ved artikler i Historisk Tidsskrift – blev Gustav Bangs værk angrebet meget

1) Gustav Bang: Den gamle adels forfald. Studier over de danske adelsslægters uddøen i det 16. og 17. århundrede, 1897.

2) Bang, s. 8.

3) Bang, henholdsvis s. 101, 106 og 105.

hårdt af statistikerens Marcus Rubin og adelshistorikeren Anders Thiset⁴). Bang var, hvad man jo ikke kan bebrejde ham, bundet af sin samtids syn på begrebet degeneration, og hans selvfølgeligelige udgangspunkt har derfor bevirket, at undersøgelsen blev afsporet og til slut førte i ring tilbage til udgangspunktet.

Da Bang »fornuftigvis« mente, at adelsslægternes uddøen måtte være udtryk for sygelige tilstande hos standen, afskar han sig selv fra at stille spørgsmålet, om man kan vente, at alle slægter, d. v. s. mandsstammer, skal fortsætte i det uendelige i fremtiden, og dette spørgsmål må besvares med et nej. Dette understreges af Albert Fabritius i disputatsen Danmarks Riges Adel: »Sagen er den, at af de slægter, der kendes, . . . udslukkes før eller senere en vis procentdel med nødvendighedens lov; thi hvis vi tænker os, at alle de gifte mænd, som på et vist tidspunkt findes indenfor et bestemt område, hver efterlader sig blot 2 sønner, som igen sætter 2 reproduktionsdygtige sønner i verden, så behøves der ikke store matematiske kundskaber for at regne ud, efter hvor mange generationers forløb det pågældende område ville være overbefolket. At det ikke går således, ved vi . . . En vis procentdel dør ud . . . Med andre ord. – I selve den definition, som vi har givet ordet slægt, ligger den dybere årsag, som skal søges bag om de statistiske dødsmodaliteter . . . «⁵).

Slægters uddøen er derfor heller ikke noget der alene kendetegner den danske adel, eller adel i det hele taget. Processen synes at foregå med tilsvarende – eller måske lidt større – fart i borgerlige familier⁶).

Med begrebet slægt, og her specielt adelsslægt, tænkes der jo kun på mandsiinjerne (agnaterne), mens man ser væk fra kvindernes efterkommere. Når Gustav Bang taler om den gamle adel, hvis forfald han studerer, opererer han – og andre med ham – med en endnu mere indsnævret gruppe slægter. Fra adelens rækker udelukker man fire grupper: børn født uden for ægteskab, personer der har indgået ægteskab uden for standen (i hvert fald for den ældre tids vedkommende), nyadlede og indvandrede adelige. Alene på grund af denne snævre definition er Bangs tidligere omtalte sammenligning af adelens tilbagegang med helhedsbefolkningens væxt skæv. Skulle man med rimelighed kunne sammenligne adelens størrelse med helhedsbefolkningens, måtte man også fra den sidstnævntes rækker udskyde de nævnte fire grupper. Det vil sige, alle der var født uden for ægteskab, alle der fra en klasse er sunket ned i

4) Rubins anmeldelse af Bang i Hist. T., 7. r. I, 1897–99, s. 216–28, Thiset: Den danske adels såkaldte forfald i det 16.–17. århundrede, sst. s. 519–62, jvfr. Bangs svar sst. s. 581–612 og Thiset: Betydningen af tilgang og afgang fra den danske adel i det 16. og 17. århundrede, Hist. T., 7. r. II, 1899–1900, s. 76–105 og Bangs afsluttende bemærkninger sst. s. 399–406.

5) Albert Fabritius: Danmarks Riges Adel. Dens tilgang og afgang 1536–1935, 1946, specielt s. 108 f.

6) Danmarks Riges Adel, s. 101 f.

en anden eller steget op i en anden og alle indvandrede⁷⁾). Det turde være umuligt at foretage en sådan udsondring, og derved bortfalder muligheden for sammenligning.

Det kunne synes overflødig at fremdrage denne gamle diskussion, især da problemet siden er anskuet under en langt mere frugtbar synsvinkel i Albert Fabritius' ovennævnte værk. Men dels har svaghederne ved Bangs undersøgelse – som nævnt – metodisk interesse, dels går Bangs ubevidste antagelser igen på en ejendommelig måde, nemlig når man vurderer den gamle danske adels økonomiske kår under den ældre enevælde.

Først må man imidlertid gøre sig klart, hvad der skal forstås ved »den gamle danske adel«. Knud Fabricius definerer begrebet som »de før 1660 adlede«⁸⁾, og det er om denne gruppe han skriver: »Og dog hviler der et eget lys over den danske adel endnu i denne tid (d. v. s. midten af 1600-tallet), ikke mindst fordi man føler, at den i modsætning til enevældens adel var national.«⁹⁾.

Sagen er dog ikke så ligetil som den her – og traditionelt – fremstilles. Fra 1536 til 1660 optoges der 151 slægter i den danske adel. 32 slægter kom fra Slesvig og Holsten, 77 fra Tyskland, 19 fra andre lande, 3 var af ukendt oprindelse og kun 17 var danske, 3 var norske. Det vil sige at 13 % af slægterne var »nationale«, de resterende 87 % var indvandret fra udlandet¹⁰⁾. Før enevældens indførelse var det altså så som så med adelens danskhed, i hvert fald hvad rekrutteringen angik. Men hvordan blev så forholdene efter 1660? Fra 1660 til 1766 forøgedes den danske adel ved naturaliseringer og ved nyadlinger med 278 slægter, og ikke mindre end 128 af slægterne var danske og 24 norske. Oplysningerne – der stammer fra Danmarks Riges Adel, bilag B – kan imidlertid ikke bruges direkte i denne forbindelse. Her må nogle af de slægter, som i bilaget betegnes som danske, udskydes, fordi der hovedsagelig er tale om slægter, der er indvandret en generation før adlingen og som altså formelt, men ikke reelt var danske. Tager man hensyn til dette forhold, når man til det resultat, at cirka halvdelen af de 278 nye adelsslægter må regnes for danske eller norske, mens lidt under halvdelen af slægterne stammede fra Tyskland eller Slesvig og Holsten.

Når så stor en del af den nye adel var dansk skyldes det først og fremmest to ting. Før 1660 kunne fremmede adelsslægter optages i den danske adel ved den såkaldte stiltiende reception. Adelen havde eneret på at besidde frit jordegods, og fremmede adelsslægter der erhvervede dansk adels gods blev derved regnet for tilhørende den danske adel, uden at

7) Dette argument stammer fra Rubins tidligere nævnte anmeldelse i Hist. T., 7. r. I, s. 226 f.

8) Schultz Danmarkshistorie, bd. III, s. 493.

9) Sst. s. 251.

10) Danmarks Riges Adel, bilag B.

der fandt nogen formel optagelse sted. Da adelens privilegium på jorden bortfaldt i 1660 forsvandt altså denne mulighed for optagelse i adelen. Tyske adelsslægter, der indvandrede til Danmark under enevælden, gled altså ikke automatisk ind i den danske adel, selv om de ejede gods. I modsat fald ville antallet af nye slægter mellem 1660 og 1766 – de nævnte 278 – være blevet forøget med de slægter, man nu må kalde fremmed adel i Danmark, og det ville selvfølgelig have forrykket balancen mellem tallene. Hertil må dog føjes, dels at de sønderjyske og holstenske slægter, der fæstede bo i Danmark efter 1660, er regnet som en tilvæxt til den danske adel, dels at der også før 1660 levede fremmed adel i Danmark¹¹⁾.

Den anden grund er, at der faktisk blev adlet mange danske og norske slægter under enevælden, henholdsvis 128 og 24 mod den foregående periodes 17 og 3 slægter. Man kan måske diskutere enkelte af slægternes nationale tilhørsforhold, men en sammenligning af de 13 % dansk-norske slægter før 1660 med de cirka 50 % dansk-norske slægter efter 1660 viser dog tydeligt, at adelens rekruttering var væsentlig mere dansk under enevælden end i de nærmest foregående generationer.

Nu er adelens rekruttering imidlertid kun den ene side af problemet. Den danske adel bestod i 1536 af 251 slægter, men af dem var der i 1660 kun 86 tilbage¹²⁾. Af de 151 slægter, der blev optaget i adelen mellem 1536 og 1660 levede i 1660 de 69¹³⁾, det vil sige, at i enevældens første år bestod den danske adel af 155 slægter. 69 af slægterne, eller omtrent halvdelen var optaget i standen i løbet af de sidste fire generationer, og af disse slægter var kun 10 af dansk eller norsk oprindelse. De resterende 59 var hovedsagelig indvandret fra Tyskland eller Holsten, og ikke mindre end 35 af disse slægter var optaget i den danske adel mellem 1630 og 1660. En meget stor del af slægterne kan altså ikke betegnes som gamle, og 35 slægter, eller 23 % af det samlede tal, kan vanskeligt betegnes som virkeligt danske. Det er tal, der kan være grund til at huske, når man taler om »den gamle danske adel« i 1660.

Vender vi os nu til forholdene i 1766, bestod den danske adel af 223 slægter¹⁴⁾. Af disse var 57 % af dansk eller norsk oprindelse, og hertil skal lægges 5 %, nemlig de fremmede slægter, der var indvandret før 1630, og som ovenfor er regnet for danske. 25 % af slægterne er indvandret til Danmark mellem 1631 og 1735, og 12 % indvandrede mellem 1736 og 1766¹⁵⁾.

Mens 23 % af den gamle danske adel var indvandret i de sidste 30 år før 1660, var det tilsvarende fremmedelement i 1766 således kun 12 %. Dertil må dog bemærkes, at medens fremmede slægter før 1660 ret hurtigt kunne få et dansk præg, foregik den tilsvarende »daniceringsproces« me-

¹¹⁾ Jvfr. Danmarks Riges Adel, s. 24 ff. og 31 ff.

¹²⁾ Tallene bygger på Danmarks Riges Adel, bilag A og bilagets oplysninger om uddøelsesar.

¹³⁾ Tallene bygger på Danmarks Riges Adel, bilag B og bilagets oplysninger om uddøelsesar.

¹⁴⁾ Dette – og de følgende tal – bygger på Danmarks Riges Adel, bilag A og B.

get langsommere efter 1660. Der var mange årsager hertil, men man kan blot pege på det tyskprægede hof og dettes uvilje mod den danske adel. De fremmede slægters andel af den danske adel i 1766 har altså nok ligget noget over de 12%, men har til gengæld ligget et stykke under 37% – nemlig det samlede antal slægter der indvandrede mellem 1631 og 1766 – så der er næppe grund til at tro, at tallet er meget forskelligt fra de 23% fremmede slægter, vi fandt i 1660.

Når man betragter den danske adels nationale forhold – både hvad rekruttering og sammensætning angår – er der altså ikke nogen grund til at sætte et skarpt skel ved 1660. Man må tvært imod hævde, at var den danske adel i national henseende blevet rekrutteret på samme måde under den ældre enevælde som i tiden 1536 til 1660, ville standen have været langt mere unational i sin sammensætning i 1766, end den faktisk var.

Man har ofte – og med rette – understreget, at de danske enevoldskon-ger i dominerende grad udnævnte tyskere eller holstenere til danske embeder. Men efter hvad der nu er påvist om den danske adels rekruttering før 1660, må man også vente at træffe indvandrede adelige i embederne før enevælden. Dette slår da også til. Da Christian 3. var kommet til magten i 1536 omgav han sig i høj grad med udlændinge. Han bad således land-grev Filip af Hessen om at skaffe sig en tysk marsk, og adskillige af de vigtigste len blev overdraget til tyskere. Den samtidige lübske krønike-skriver Reimar Kock fortæller således, at »mange (af rigsrådet) er blevet afsat og holstenere igen indsatte på deres borge og slotte«¹⁵⁾.

Nu var der selvfølgelig her tale om en meget speciel situation, men tyskerne og holstenerne forsvandt ikke i årene efter 1536; vi møder dem ikke helt sjældent i tiden frem til 1660. I perioden 1536–87 var der 99 for-skellige udlændinge, der fik forleninger i Danmark, og adskillige af dem sad inde med mere end 1 len¹⁷⁾.

Det var ikke mindst hovedlenene, der var besat med disse indvandrede tyskere og holstenere. I 1570 drejede det sig om 6 af 60 hovedlen, i 1600 6 af 57 len, 1640 5 af 53 len og i 1660 (for de østensundske len 1658) 12 af 49 len¹⁸⁾. Som eksempler kan nævnes, at Jærestad var forlenet til ind-vandrede fra 1627 til 1658, Antvorskov 1580–89 og 1620–60, Korsør 1581, 1584–88 og 1620–1660 og Holbæk 1563–1608 og 1620–27¹⁹⁾.

¹⁵⁾ De absolutte tal er: danske slægter: 114, norske: 14, indvandrede før 1660: 11, ind-vandret 1631–1735: 55, indvandret 1736–66: 27 og ukendt oprindelse: 2.

¹⁶⁾ A. Heise: Wulfgang von Utenhof, Hist. T., 4. r. VI, 1877–78, s. 163–311, specielt s. 240 ff.

¹⁷⁾ Tallene bygger dels på det anførte sted hos Heise, dels på Kr. Erslev: Konge og lensmand i det sextende århundrede, 1879, s. LI ff. De 99 forleninger til udlændinge grupperer sig således: 1536–39: 35, 1540–49: 16, 1550–59: 6, 1560–69: 22, 1570–79: 10, 1580–87: 10. Der er her regnet efter de pågældendes første tildeling af et dansk len. Det absolutte antal forleninger er som nævnt større.

¹⁸⁾ Opgørelsen er foretaget på grundlag af Kr. Erslev: Danmarks len og lensmænd 1513–96, 1879, og samme: Danmark-Norges len og lensmænd 1596–1660, 1885. De norske hovedlen er ikke medtaget i optællingen.

¹⁹⁾ De to værker af Erslev, der er nævnt i forrige note.

Det var ikke så almindeligt, at indvandrede slægter nåede frem til rigsrådet allerede i første generation. Fra Christian 4.'s tid kan man dog nævne Henrik Below og Henrik Ramel²⁰). Også enkelte holstenere formåede at gøre sig gældende i vigtige embeder. Således blev Breide Rantzau statholder i København 1601, Frans Rantzau fik samme stilling 1627 og blev endog rigens hofmester i 1632²¹). I de egentlige hofstillinger synes de indvandrede at spille omtrent samme rolle som danskerne, både under Frederik 2. og Christian 4. Det gælder for eksempel stillinger som hofmarskalk, stald- og køgemester, hof- og jægermester, kammerjunker og hofjunker²²). I listerne over disse embedsmænd træffes gang på gang tyske og holstenske indvandrere.

De mange udenlandsk fødte embedsmænd under enevælden er altså ikke et fænomen, der tager sin begyndelse ved 1660. Det bliver først for alvor dominerende efter den tid, men det eksisterede før, endda i ikke helt ringe målestok.

Når der stadig er god grund til at sætte et skel i den danske adels historie ved 1660, er det selvfølgelig først og fremmest fordi adelen mistede det forfatningsmæssige grundlag for sin indflydelse ved enevældens indførelse. Det bliver derefter et vigtigt spørgsmål, om adelen formåede at bevare sin stilling som godsejerstand, den stilling der var grundlaget for dens virkelige indflydelse. Spørgsmålet besvares med et utvetydigt nej af Knud Fabricius i Schultz' Danmarkshistorie, hvor et af kapitlerne ligefrem har overskriften: Den gamle adels godstab. Knud Fabricius skriver, at »resultatet er . . . sørgeligt bekendt, men det er interessant at belyse det i enkeltheder«. Derefter gennemgås det, hvordan den danske adel mistede herregård efter herregård. Der tales om »en voldsom åreladning«, og efter en periode med mindre tab tog »bevægelsen dog atter en skræk-indjagende fart«. Bevægelsen nåede Jylland senere end øerne, men havde da til gengæld »udviklet en uhyggelig kraft«. Resultatet summeres op: »Oversigten over det samlede adelsgods . . . i 1688 i forbindelse med de oplysninger vi har om hovedgårdenes stilling 1720, viser for den, der forstår at lade tallene tale, en katastrofal og tragisk udvikling for den danske godsejerstand. Hvor ofte måtte ikke en adelsmand fraflytte den gård, som hans slægt havde beboet og dyrket gennem århundreder? Selv når det lykkedes at forhale katastrofen under den sidste besidders levetid, blev det enken eller andre arvinger, som under behandlingen af dødsboet måtte oplade ejendommen til kreditorerne eller til den højstbydende på auktionen efter den afdøde. Ikke alene spredtes der sorg og ulykke over hundreder af hjem, hvorfra den mandlige ungdom nu måtte søge sin frem-

²⁰) Kr. Erslev: Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie, bd. III, 1888-90, s. 597 ff.

²¹) Sst.

²²) Meddelelser fra Rentekammerarchivet 1872, s. 123-208 og 1873-76, s. 144-216.

tid i embedsstanden, hæren og købmandsstanden, for så vidt den da ikke sank ned blandt bønderne. Men også for de fæstebønder, der hørte til de afståede godser, var ombytningen af herrer oftest en ulykke, da de nyadelige og borgerlige besiddere, som fulgte efter, vel viste større dygtighed end de tidligere ejere, men tillige som oftest større hårdhed mod deres undergivne . . .«²³).

Man får her et klart billede af en ulykkesramt og ruineret adelsstand, hvis evner ikke slog til over for tidens krav, og man får indtryk af en næsten uafvendelig katastrofe, skarpest udtrykt i listen over de herregårde, den gamle danske adel mistede. Men var adelens forhold nu helt så elendige som skildret?

Knud Fabricius' liste over tabte godser er sikkert i det væsentligste korrekt, selv om man nok kan diskutere enkeltheder. Han skriver for eksempel, at adelen mellem 1660 og 1720 mistede 49 gårde på Sjælland, og der nævnes som eksempler navnene på 15 »bekendte gårde«²⁴). Af de 15 gårde var 2 dog ikke gået tabt for adelen i 1720, idet Ravnstrup på den tid ejedes af fru Edel Cathrine Kaas og Kongsdal af Gregers Juel. Endnu 3 af gårdene må udgå af listen, nemlig Søholm, der allerede 1651 var tilfaldet slægten Rantzau, og Tryggevælde og Sæbygård, der i 1660 var kongelige len. Den sidstnævnte gård har i det hele taget ikke tilhørt den danske adel fra dronning Margrethes tid til 1829, da den købtes af grev Lerche. Godstabet bliver i dette tilfælde ikke 15, men 10 gårde²⁵).

Endnu et forbehold må tages over for Knud Fabricius' tal. Det hedder således, at i 1720 havde den gamle adel »på Sjælland i alt mistet 49 herregårde og kun bevaret (*eller oprettet fra ny*) 37«²⁶). Parentesen er ganske vigtig i denne forbindelse. Det antal gårde, der oprettedes eller nyerhverves af den danske adel, må nødvendigvis trækkes fra antallet af tabte gårde, for at man kan få et korrekt indtryk af det reelle godstab. Det er altså ikke gjort for Sjællands vedkommende og muligvis heller ikke, når der er tale om de øvrige landsdele.

Selv disse indvendinger taget i betragtning er der dog ingen tvivl om, at den gamle adel mistede en væsentlig del af sit gods i tiden efter 1660. Det var imidlertid ikke noget nyt, at de gamle slægter måtte afgive gårde til indvandrede tyskere eller holstenerne. 1616 blev Helvig Brahes halvpert af Basnæs udlagt til en holstener. Knud Venstermand til Finstrup måtte kort før sin død i 1609 gå fra sin gård, som også tilfaldt en holstener, og Jerstrup kom omkring 1600 fra slægten Brockenhuus til en indvandret v. Aschersleben. En snes år før den tid var Sandbygård og Holmegård

²³) Schultz Danmarkshistorie, bd. III, 1942, s. 235–526, specielt s. 489–93.

²⁴) Schultz Danmarkshistorie, bd. III, s. 490 f.

²⁵) Oplysningerne om de nævnte gårdes ejere stammer fra Trap Danmark, 4. udgave.

²⁶) Schultz Danmarkshistorie, bd. III, s. 490.

gledet den danske adel af hænde, idet begge gårde erhvervedes af en indvandret tysker, og mange andre eksempler kunne nævnes²⁷⁾.

Når der nævnes eksempler på den gamle adels fattigdom efter 1660 – således den tragiske historie om oversekretær Erik Krags enke, der i 1685 blev sat i gælds fængsel af en borgerkone i Ribe²⁸⁾ – kan de imidlertid ikke vurderes isoleret. Der var også mænd af nye adelsslægter, der levede fattigt eller gik fallit. Som to af de mest kendte tilfælde kan nævnes Povl v. Klingenberg (død 1690), der havde været en af landets største godsbesiddere, men som kom til at sidde i yderst trange kår, og Henrik Müller der 1683 var ganske ruineret og måtte udlægge sine godser Dragsholm og Anneberggård.

Det er dog langt væsentligere i denne forbindelse, at den gamle danske adel – eller store dele af den – stod økonomisk meget svagt længe før 1660.

Da adelen tilsagdes til prinsens bilager (bryllup) 1634, måtte man fritage dem »der ere så forarmede, at de ikke formå sig med klæder at udstaffere«²⁹⁾, og bekendt er Anders Sørensen Vedels udtalelse i en ligtale 1591, at adelen går »ad Kieler Gade med Hatten i Haanden og byder der ud Ti eller Tolv af Hundret«³⁰⁾ – for den tid en ganske stor lånerente.

Adelen var selv udmærket klar over sine store økonomiske forpligtelser. 1604 anførte rigsrådet, som en af grundene til at man ikke skulle begynde krig mod Sverige, at adelen da ville få opsagt sin store gæld i Holsten og blive ruineret³¹⁾. Og det var ikke et tomt påskud. Erik Krabbe til Bøndinggård, Syndersthoed, Vejbjerggård, Kokholm, Strandbjerggård og Vejbyvad, lensmand og landsdommer i Skåne, var i 1638 taxeret til ca. 245 tønner hartkorn, men 1649 var han så forarmet, at hans svigerinde måtte give ham ophold, og han opnåede tre år senere en årlig understøttelse af indtægterne fra Aalborghus len. Knud Gyldenstjerne til Skovsbo og Vosborg døde stærkt forgældet 1638, Otte Christoffer Rosenkrantz til Boller og Stjernholm havde ved sin død i 1621 en gæld på over 100.000 rigsdaler, og da hans søn døde 17 år senere måtte arvingerne fragå arv og gæld. Samme skæbne overgik enken efter Mogens Juel til Bustrup og Søbygård omkring 1606, og det hedder om Erik Rosenkrantz til Langting, der døde 1591, at han »forødte unyttelig sit gods«. På tilsvarende måde gik det i 1571 Lasse Godskesen (af slægten Vognsen fra Stenhede) og således kunne man fortsætte længe endnu³²⁾.

Der er næppe tvivl om, at man kunne opstille en liste over den gamle danske adels fattigdom og godstab før 1660, som kunne virke lige så knu-

²⁷⁾ Oplysningerne bygger på Trap Danmark, 4. udgave.

²⁸⁾ Schultz Danmarkshistorie, bd. III, s. 494.

²⁹⁾ Sjællandske Tegnelser 8. august 1634, XXV, 331, her citeret efter C. Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Studier I, 1886, s. 151.

³⁰⁾ Agrarhistoriske Studier I, s. 150.

³¹⁾ Kr. Erslev: Aktstykker til rigsrådets og stændermødernes historie I, 1883–85, s. 127.

³²⁾ Eksemplerne er hentet fra Adelsårbogens stamtavler over de pågældende slægter.

gende som den tilsvarende opregning fra enevældens tid. I stedet for disse eksempler vil det sikkert være mere frugtbart at undersøge, *hvorledes* den gamle adel mistede sine gårde.

Mange gange skete det på den måde, at ejendommene måtte udlægges for gæld, men også på anden måde kunne godserne gå tabt for adelen. Knud Fabricius gør opmærksom på: »at når medlemmer af den ny adel tilgifter sig nogle gårde, nemlig Frederik Arenstorff Svanholm, v. Schildern Lindersvold, Klingenberg Tersløsegård og Hahn Jomfruens Egede, kan sådanne ejendomme jo kun højst uegentlig siges at være gået ud af den gamle adels hænder«³³⁾.

Dette forhold har givetvis spillet en langt større rolle, end man tidligere har været klar over. De nævnte få tilfælde kan nemlig suppleres med en meget lang række: Serreslevgård tilfaldt efter Henrik Mules død 1742 enken, der få år senere ægtede en borgerlig, Tirsbæk gik omkring 1742 fra Anders Rosenkrantz til hans svigersøn, der tilhørte den nye adel, borgerlige arvede 1703 Slettegård fra slægten Griis, og Tybrind med flere godser kom ved arv til Hannibal Sehesteds svigersøn, der heraf oprettede grevskabet Wedellsborg.

Et ret talende eksempel på denne form for godstab kan hentes fra slægten Walkendorffs historie. Den danske gren af slægten ejede gårdene Klingstrup og Bjørnemose. Den sidste arvedes af Anna Beate Walkendorff,

Henning Walkendorff (1634–65) til Klingstrup og Bjørnemose

Henning Walkendorff (1634–65) til Klingstrup og Bjørnemose	
Jørgen Henning W. (1661–1724) til Klingstrup	Anna Beate W. (1662–1729) til Bjørnemose ~ 2) Erik Skeel
Børge W. (1691–1747) til Billeshave og Fænø ~ Agathe Rodsteen Urne hun ~ 2) Andreas Raiser	Henning Christopher W. (1693–1740) (3 gifte døtre) til Klingstrup ~ Anna Margrethe v. Halem

efter hvis død den tilfaldt hendes anden mand, Erik Skeel. Derefter havde den forskellige ejere, alle af gammel dansk adel, indtil den ved ægteskab tilfaldt slægten Ahlefeldt Laurvigen. Klingstrup ejedes af Anna Beates broder Jørgen Henning Walkendorff, derefter af dennes søn Henning Christoffer og siden af hans enke Anna Margrethe v. Halem. Da hun døde i 1773 arvede hendes søster Klingstrup, som derved var tabt for den gamle danske adel. Jørgen Henning Walkendorffs ældste søn, Børge, købte Fænø, som han siden solgte, og Billeshave. Sidstnævnte gård havde tilhørt hans svigerfar, efter hvis død Børge Walkendorff købte den af sine medarvinger. Da han døde, sad enken med gården, men hun

³³⁾ Schultz Danmarkshistorie, bd. III, s. 491.

giftede sig igen med Andreas Raiser, hvorved også denne gård gled ud af den danske adels besiddelse.

Dermed var den danske gren af slægten uddød, og dens gårde kan opregnes i lister over den gamle danske adels godstab³⁴). Men hvor er »katastrofen«, hvor er »sorgen og ulykken«?

Problemet om den gamle danske adels uddøen, som har været drøftet så ivrigt, er næsten helt gledet i baggrunden, når man vurderer adelens godstab. Det er selvfølgelig en svækkelse for den danske adel som stand, at den mistede et så stort antal gårde; men det er ikke uvæsentligt for forståelsen af problemet, om de enkelte adelsslægter og familier blev fattigere eller ej. Man må på forhånd vente, at den gamle adel ved ægteskab og arv måtte afgive adskillige herregårde til nye adelsslægter og borgerlige slægter, efterhånden som den svandt ind i slægtstal. Men når man sammenligner den gamle og den nye adel som grupper, må man erindre, at de i én henseende er fundamentalt forskellige.

Den gamle danske adel er en lukket kreds, der ikke får tilgang af nye slægter – den er jo netop defineret som de slægter, der var adelige før 1660 – kredsen bliver tvært imod mere og mere snæver, efterhånden som slægterne uddør. Den nye adel fik derimod bestandig tilført nyt blod gennem adlinger og naturaliseringer. Den ene gruppe aftager i størrelse, mens den anden voxer, det er derfor naturligt, at den første gruppe afgiver gods til den sidste, samt til borgerlige slægter. Trods diskussionen omkring Gustav Bangs disputats har man til en vis grad opereret med den samme antagelse, som Bang også havde, nemlig at kunne vente at alle – eller de fleste – slægter fortsatte i det uendelige.

Man har ganske vist kendt antallet af uddøde adelsslægter temmelig nøje, men man har behandlet det i et kapitel for sig uden virkelig at sætte det i forbindelse med godstabet. Med Albert Fabritius' disputats har man et udmærket materiale til at opgøre den gamle adels slægtstal til forskellige tider. De følgende tal viser udviklingen³⁵):

1660: 155 slægter	1700: 102 slægter	1746: 67 slægter
1670: 142 slægter	1710: 95 slægter	1766: 58 slægter
1680: 118 slægter	1720: 89 slægter	1935: 26 slægter
1690: 110 slægter	1730: 78 slægter	

Lige så lidt som man kan vente, at de 26 slægter i 1935 skulle sidde inde med den samme godsmængde som de oprindelige 155 slægter, lige så lidt er der grund til at vente, at de 89 slægter, der levede i 1720, ejede det samme hartkorn, som den samlede adel gjorde i 1660. Det afgørende

³⁴) Trap Danmark, 4. udg., og Adelsårbogens stamtavle over slægten Walkendorff.

³⁵) Tallene bygger på Danmarks Riges Adel, bilag A og B, specielt på bilagenes oplysninger om slægternes uddøelsesår.

bliver i denne forbindelse, om godsmængden følger samme kurve som slægtstallet eller anderledes udtrykt: om godsmængden divideret med slægtstallet er konstant.

I Schultz Danmarkshistorie nævnes, at adelen i 1688 havde bevaret »godt og vel to trediedel« af det gods den havde i 1660 – der nævnes ingen samlede tal for adelsgodset i 1720³⁶⁾). Ser vi på slægtstallet, viser det sig, at det i 1688 også udgjorde godt og vel to trediedele af 1660-tallet. Udviklingen synes altså ret normal.

Nu er udtrykket »godt og vel to trediedele« jo ikke særlig nøjagtigt, men der er mulighed for at komme sagen lidt nærmere. C. Christensen (Hørsholm) anfører, at adelens andel af landets hartkorn i 1657 har ligget på cirka 40 %³⁷⁾. I 1700-tallet var Danmarks samlede hartkorn ca. 385.000 tønner³⁸⁾ og 40 % heraf bliver omtrent 154.000 tønner. Regner man med et slægtstal på ca. 155, bliver det gennemsnitlige hartkorn pr. slægt 994 tønner.

Fra anden side har man beregnet, at adelens andel af jorden i 1651 udgjorde 47 %³⁹⁾). Dette giver en adelig godsmængde på omtrent 179.000 tønner hartkorn, eller 1155 tønner til hver af de 155 slægter. Dette gennemsnitstal er formodetlig nærmere virkeligheden end det før nævnte på 994 tønner.

I Henrik Pedersens bearbejdelse af den store matrikel fra 1688 findes en tabel, hvoraf det fremgår, hvor meget jord de forskellige ejergrupper havde det pågældende år. Her tegner den gamle adel sig for ca. 106.000 tønner hartkorn, men i denne mængde er ikke medregnet de godser, som tilhørte den danske del af den nye højadel. Hele højadelen havde i alt ca. 30.000 tønner; men desværre fremgår det ikke af tabellen, hvor stor en del heraf, der tilhørte grever og friherrer af dansk oprindelse⁴⁰⁾). Den danske adels samlede hartkornstal ligger altså et sted mellem 106.000 og 136.000 tønner, og det giver et gennemsnitligt hartkornstal pr. slægt på mellem 964 og 1236 tønner. Trods den usikkerhed der ligger heri, må det dog siges, at tallet stemmer ret godt med det, vi fandt for tiden omkring 1660, nemlig mellem 994 og 1155 tønner hartkorn.

Nu er man imidlertid så heldigt stillet, at man har en meget grundig undersøgelse af ejerforholdene omkring midten af 1700-tallet. Axel Linvald har på grundlag af Trap Danmark og andet materiale opgjort, hvilke

³⁶⁾ Schultz Danmarkshistorie, bd. III, s. 492.

³⁷⁾ C. Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Sturier I, 1886, s. V f.

³⁸⁾ Angående dette tal, se senere under omtalen af Axel Linvalds afhandling.

³⁹⁾ J. A. Fridericia: Historisk-statistiske undersøgelser over Danmarks landboforhold i det 17de århundrede, Hist. T., 6. r. II, 1889–90, s. 469–622, specielt s. 514 ff. og 519. Adelens andel synes i dette tilfælde at være beregnet af hele landets hartkornstal med undtagelse af købstædernes landområde. Dette udgjorde ca. 5.000 tønner, og de 47 % skal derfor tages af ca. 380.000 tønner hartkorn.

⁴⁰⁾ Henrik Pedersen: De danske landbrug fremstillet på grundlag af forarbejderne til Christian V.s matrikel 1688, 1928, s. 360.

grupper – adelige og borgerlige, gammel adel, ny adel og fremmed adel – der ejede landets jord i 1730, 1746 og 1766⁴¹⁾.

Linvald opgør Danmarks samlede hartkorn i 1700-tallet til ca. 385.000 tønner. Herfra trækker han imidlertid Bornholm, hvis bønder indtog en særstilling, krongodset, købstædernes landområde, præsters og degnes jord, selvejernes jord og endnu et par grupper. Det resterende tal, ca. 324.000 tønner hartkorn udgør hovedgårdene og deres tilliggende⁴²⁾. Af denne godsmængde ejede den gamle danske adel:

1730	90.971	tønner	hartkorn
1746	75.762	–	–
1766	72.915	–	– ⁴³⁾

Ved gammel dansk adel forstås her slægter, der før 1660 hørte hjemme i den danske krones lande. Det er omtrent – men også kun omtrent – den samme definition, som vi hidtil har arbejdet med. En holstensk slægt, der er kommet til Danmark og har erhvervet gods der før 1660, er altså regnet til den gamle danske adel både i Linvalds tabeller og i de tidligere nævnte slægtstal, men en holstensk slægt, der er indvandret til landet mellem 1660 og 1730, er ikke regnet med til den gamle adel i slægts-tallene, da den først bliver dansk efter 1660. Den er derimod regnet med i Linvalds tal, fordi den før 1660 hørte hjemme i den danske krones lande.

Linvald udskiller derefter den holstenske del af den danske adel, og der kan nu opstilles følgende oversigt⁴⁴⁾:

Hartkornets fordeling regnet i tønner.

	Adel før 1660 efter Linvalds definition	Den holstenske del heraf	Den danske del heraf
1730 90.971	21.477	69.494
1746 75.762	19.848	55.914
1766 72.915	21.428	51.487

Nu er Linvalds definition på adel før 1660 som nævnt mere omfattende end den af mig anvendte. Det vil sige, at dividerer man den første kolonnes hartkornstal med de slægtstal, der er anført side 000 får man et gennemsnit, der er for højt. I den sidste kolonne er gods tilhørende alle slægter af holstensk oprindelse udeladt, selv om de var gledet ind i den danske adels rækker før 1660 og altså er medregnet i antallet af gamle adelsslægter. Denne kolonnes hartkornstal divideret med slægtstallet giver altså et gennemsnitstal, der er for lavt. Det er imidlertid muligt

⁴¹⁾ Axel Linvald: Hvem ejede Danmarks jord omkring midten af det 18. århundrede, [Festskrift] Til Edvard Holm på hans 80-årige fødselsdag, 1913. Tillægshæfte til Hist. T., 8. r. IV, s. 147–158.

⁴²⁾ Axel Linvald, s. 148.

⁴³⁾ Tallene er en sammentælling af Linvalds tabel, s. 155.

⁴⁴⁾ Tallene bygger på Linvalds tabeller, s. 155 og s. 157.

på grundlag af Danmarks Riges Adel, bilag A og B at beregne følgende slægtstal:

	Den gamle danske adel	Heraf slægter af holstensk oprindelse	De øvrige slægter
1730	78 slægter	7 slægter	71 slægter
1746	67 —	4 —	63 —
1766	58 —	3 —	55 —

Den sidste kolonne kan derefter sammenlignes direkte med den sidste række i tabellen over hartkornets fordeling. Inden gennemsnitstallet beregnes, er der dog endnu et forhold, der må tages i betragtning. Linvald regner med, at der omkring 1770 fandtes ca. 830 herregårde, men det er kun lykkedes ham at skaffe oplysninger om ejerne af ca. 750 gårde, altså ca. 90 % af det samlede tal. Det er hartkornstallet for disse 750 gårde, der optræder i tabellerne, hvis angivelser følgelig bliver minimumstal. Nu er der næppe grund til at formode, at den sidste tiendedel af herregårdene skulle fordele sig stort anderledes på de forskellige ejergrupper end de øvrige gårde. De følgende gennemsnitstal vil derfor blive forhøjet med 10 %, for at materialet kan blive fuldstændigt. De gårde, der mangler oplysninger om, er gennemgående små, og det synes, som om den danske adel har kunnet beholde denne type længst og altså ejet en større procentdel af disse gårde end af resten. Selv efter forhøjelsen med de 10 % vil gennemsnitstallene for den danske adel i 1730, 1746 og 1766 derfor sikkert være en smule for små. Føjer man nu til disse tal de tidligere foretagne beregninger for årene omkring 1660 og 1688, får man følgende billede af udviklingen:

Det gennemsnitlige hartkornstal pr. slægt i den gamle danske adel.			
ca. 1660	994–1155 tønner	midtortal	1075 tønner
1688	964–1236 —	—	1100 —
Linvalds hartkornstal + 10 %, divideret med slægtstallet giver			

følgende gennemsnitstal:

1730	1077 tønner
1746	977 —
1766	1030 —

Gennemsnitstal kan imidlertid ikke anvendes direkte, når talen er om de enkelte adelsslægter, og man kunne derfor tro, at man ikke kunne betragte tallene som udtryk for slægternes rigdom eller fattigdom. Der har selvfølgelig været en glidende overgang fra helt fattige til meget rige slægter; men det er ikke noget særpræg for tiden efter 1660. Allerede tidligere havde der reelt udskilt sig en højadel på omkring 40 slægter. De besatte langt størsteparten af rigsembederne og lensmandsposterne, og

de ejede ca. 85 % af det samlede adelsgods⁴⁵). Tallene kan derfor godt bruges – ikke til at sige noget om den enkelte slægt – men som udtryk for, om der har fundet en forarmelse sted eller ej. En helt anden sag er, at det ville være interessant at få undersøgt, om der efter 1660 er sket en godssamling eller en godsspredning inden for den gamle adel.

Man skal imidlertid tage hensyn til et par forhold ved vurderingen af gennemsnitstallene. De to første »midtortal« er – og kan kun være – omtrentlige, og de tre sidste tal er nok lovlig små. Dersom den gamle adel har ejet en væsentlig større procentdel af de herregårde, hvis ejere ikke er oplyst, end af de øvrige gårde, kan hvert af de sidste tal let blive forhøjet med ca. 100 tønder hartkorn.

Endelig må det tages i betragtning, at de sidste tal bygger på to forskeres arbejder: Axel Linvalds undersøgelser af hartkornstallets fordeling på de forskellige slægtsgrupper, og Albert Fabritius' opgørelser af slægtstallene. Man kan ikke være sikker på, at de to historikere har bedømt hver enkelt slægts nationalitet fuldstændig ens, og det giver selvfølgelig en vis usikkerhed i talmaterialet.

Selv med alle disse forbehold virker det dog slående, at gennemsnitstallene varierer så lidt fra 1660 til 1766. Afstanden fra det største til det mindste tal er kun ca. 11 %. Billedet af den ruinerede adelsstand, hvis evner ikke slog til, fortøner sig. Det er rigtigt, at den gamle danske adel mistede gods – og meget gods – og det har selvfølgelig svækket dens stilling som gruppe i samfundet over for andre grupper, men de enkelte slægter er ikke blevet fattigere. Godsmængde og slægtstal har været i nogenlunde stabil balance, og det er vore ubevidste antagelser, der har skjult denne sammenhæng for os.

⁴⁵) Schultz Danmarkshistorie, bd. III, s. 248.

MYSTERIET OMKRING DRONNING HELVIG

Af Aage Brask (†)

Der er kun bevaret få efterretninger om dronning Helvig, gift med Valdemar Atterdag. Godsejer, cand. jur. Aage Brask klarlægger dels, hvad dokumenterne vidner om hendes liv, dels hvad vise- og sagnstoffet beretter. Trods begge kildegrupperes spinkle natur mener forfatteren at kunne sandsynliggøre, at der i midten af 1350'erne har foreligget et ægteskabsbrud fra dronningens side, som førte til, at ægteparret derefter levede adskilt.

Medens vi har mange troværdige og dokumenterede oplysninger om såvel Valdemar Atterdag som hans datter Margrethe, og det på grundlag deraf er muligt at danne sig et ret godt billede af deres virke og deres karakterer, har vi kun få sikre meddelelser om den kvinde, dronning Helvig, der udgør forbindelsesleddet mellem disse to i vor historie så betydningsfulde personligheder. Særligt gælder dette for den sidste del af hendes liv, da hendes navn formentlig slet ikke findes anført i samtidige dokumenter eller optegnelser. Til gengæld har sagn og folkeviser leveret os et rigt og dramatisk – men rigtignok også upålideligt og indbyrdes modstridende – materiale til belysning af Helvigs tilværelse.

Ældre forfattere af historiske arbejder har i større eller mindre omfang ladet sig friste til at bruge af sagn- og visestoffet til udfyldning af det tomme rum, medens senere tiders skribenter, for hvem et kritisk studium af kilderne er blevet i højere grad magtpåliggende, har gjort det tidligere anvendte materiale til genstand for en revision, hvorved det ubevislige fyld efterhånden er bortfjernet som løse gætterier, således at der så godt som intet er blevet tilbage at fortælle om dronning Helvig.

Under hensyn til den plads i vor historie, som denne dronning har krav på ved sin nære tilknytning til to af Danmarks største regenter, og til den tåge af mystik og tragik, der må siges at omgive hende, har jeg fundet anledning til at foretage en gennemgang af en række dokumenter og reelle efterretninger, der dels direkte angår Helvig, dels indeholder beskrivelser af andres – specielt ægtefællens og datterens – handlinger og optræden af formentlig betydning for en undersøgelse af hendes forhold, og har deraf uddraget en del materiale, som synes at kunne give os nogen forestilling om hendes liv og levned, og overfor hvilket jeg til slut har stillet noget overleveringsstof, der har berøring med det omhandlede historiske emne. Det er en selvfølge, at det fremkomne resultat må anses behæftet med betydelige usikkerhedsmomenter, men jeg håber, at det dog kan være af sådan interesse, at det ikke findes ubegrundet, at det fremlægges til eventuel videre udnyttelse og bearbejdning.

Helvig hørte til den sønderjydske hertugslægt, der nedstammede i lige linie fra brodermorderen kong Abel, hun var søster til den hertug Valdemar, der som barn havde været Danmarks konge – af navn – med den noksom bekendte holstenske greve Gert som den egentlige hersker, og hendes moder var dennes søster Adelheid. Om hvornår hun blev født, haves ikke nøjere oplysning, broderen angives født i 1315, hun var antagelig noget yngre. Hun skulle tidligt få at mærke, hvorledes man i datidens politik gjorde brug af fyrstebørns giftermålsmuligheder, allerede i 1326 var der forhandlinger mellem broderens formynder grev Gert og hertug Wartislaw af Pommern om ægteskab mellem dennes ældste søn Bugislaw og Helvig, men da Wartislaw kort tid efter døde, kom der dog ikke noget ud af disse forhandlinger¹⁾. Vi har ikke kendskab til eventuelle senere giftermålsplaner, før hendes broder, der efter at være blevet myndig ikke følte sig særlig godt tilpas ved stadig at skulle lade sig lede af grev Gert, i tiden henimod 1340 fandt anledning til at nærme sig Christoffer II's yngste søn, junker Valdemar, der nu syntes at have udsigt til at komme til at beklæde den danske trone, og har anset en forbindelse mellem kongesønnen og søsteren for ønskværdig. Grev Gert blev imidlertid hurtigt bekendt med hertug Valdemars hensigter, og da han endnu var den stærke i forholdet til nevøen, fik han først under 2. 2. 1339 sluttet et »forlig«²⁾ med denne, hvorved hertugen forpligtede sig til at støtte onklen mod kong Christoffers arvinger, og senere under 11. 2. 1340 gennemført en »overenskomst«³⁾ med omfattende bestemmelser vedrørende den fremtidige ordning mellem onkel og nevø, hvoriblandt af særlig interesse i det her omhandlede forhold var en udtrykkelig forpligtelse for nevøen til ikke at indgå forbund med Christoffers sønner og ikke at lade sin søster ægte nogen af dem. Det er værd at lægge mærke til, at grev Gert, der selv havde en »giftefærdig« datter, vel også som en art gengæld pålagde sig en indskrænkning med hensyn til bortlovning af hende, men kun lod den gælde i henseende til junker Otto, det har uden tvivl tidligt været i grevens tanker at søge bragt et ægteskab i stand mellem datteren og junker Valdemar, som han sikkert har forudset ville blive den egentlige tronprætendent, og derved få denne ind under sin indflydelse. Grev Gerts noget pludselige død kort efter satte imidlertid en bom for hans planer herom. Vel var det endnu i det under 22. 4. 1340 i Spandau udarbejdede udkast til ordning mellem grev Gerts arvinger og junker Valdemar forudsat, at denne skulle ægte grevens datter og med hende have en medgift på 24.000 mark sølv, men den gode forståelse mellem de 2 Valdemarer, der ikke længere kunne generes af den stærke greve, førte en månedstid senere til en overenskomst⁴⁾, der ganske omstødte de tid-

1) C. Reinhardt: Valdemar Atterdag, s. 31.

2) Dipl. Danicum 2. R. 12. B. nr. 138.

3) Smstds. 3. R. 1. B. nr. 10 og 11.

4) Smstds. 3. R. 1. B. nr. 25.

ligere aftaler, og hvorefter det nu var Helvig, som Danmarks fremtidige konge skulle ægte med en medgift af samme størrelse, som var lovet sammen med Gerts datter, ligesom den indeholdt udførlige bestemmelser om, hvorledes Valdemar skulle kunne indløse de pantsatte dele af riget, til at begynde med ved hjælp af medgiftsbeløbet.

Der synes fra begge sider at have været iver efter at få giftermålet gennemført hurtigt, den højtidelige trolovelse har formentlig som fastsat i overenskomsten fundet sted allerede den 28. maj og selve vielsen lidt senere i juni måned. For junker Valdemar må den skete omskiftning med hensyn til brud have frembudt flere betydningsfulde fordele, han kom derved i nært svogerskab til og forretningsforbindelse med den unge, noget vege hertug i stedet for med de mere besværlige Holstenere, og han slap fri for en i hans danske undersåtters øjne lidet tiltalende forbindelse med den forhadte grev Gerts datter. Og medens grevedatteren, der formentlig var identisk med den datter af grev Gert ved navn Elisabeth, som senere kom til at spille en tragikomisk rolle i dansk historie ved hendes brødrers forgæves forsøg på at få hende bragt i ægteskabelig forbindelse med den norske kong Hakon i stedet for Valdemar Atterdags og Helvigs unge datter Margrethe, i 1340 kun var i barnealderen, må Helvig og junker Valdemar have været nogenlunde jævnaldrende. Selvfølgelig har forbindelsen med Helvig for Valdemars vedkommende først og fremmest været begrundet i kølig beregning af, hvad han derved kunne opnå med hensyn til det forhold, der var drivende kraft i alt, hvad han foretog sig, nemlig ønsket om at sikre den danske krone for sig og sine efterkommere og at kunne genopbygge det danske rige. Men selv om det ikke vel kan tænkes, at Valdemar havde fattet nogen virkelig tilbøjelighed for Helvig, så tyder dog heller intet på, at hun ved ægteskabets indgåelse har være ham usympatisk, og det er meget sandsynligt, at giftermålet med den unge verdensmand Valdemar for Helvig har stået i et romantisk skær, så at hun ikke har følt det som et pligtmæssigt offer, men selv har været ivrig derefter.

Efter alt at dømme synes det, som om der i den første del af det dog i så høj grad af politik bestemte ægteskab har rådet et rigtigt godt forhold mellem ægtefællerne. Helvig fødte Valdemar mindst 6 børn, sidst i 1353 den senere så berømte Margrethe, og vi har flere vidnesbyrd om, at hun på passende måde har udfyldt sin plads ved kongens side. Da Valdemar i 1341 tilsiger Sct. Clara kloster i Roskilde kongelig beskyttelse og privilegier⁵⁾, optræder Helvig sammen med ham i det derom udstedte dokument, ligesom der ved kongelige gaver i 1344 til Slangstrup kloster og Roskilde kirke⁶⁾ og i 1346 til domkirken i Reval⁷⁾ sørges for, at ikke alene hans, men også hendes minde skulle holdes i ære efter deres død ved afholdelse

5) Dipl. Danicum 3. R. 1. B. nr. 189.

6) Smstds. 3. R. 2. B. nr. 13 og 22.

7) Smstds. 3. R. 2. B. nr. 248 og 253.

af messer for deres sjæle. Helvig har ligeledes under kongens fravær kunnet optræde på hans vegne på fuldgyldig måde, der er således besvaret et i 1347 udstedt brev⁸⁾, hvori hun, »Helvig af Guds nåde de Danskes og venders dronning«, kvitterer for et beløb af 500 mark sølv, der var erlagt af kong Magnus af Sverige. Fra det følgende år kender vi nogle dokumenter, som ret tydeligt synes at vise, at der både af kongen og andre tillagdes hendes underskrift selvstændig betydning. Ifølge de ved forliget i Nebbe mellem Valdemar og de holstenske grever udstedte breve var det en betingelse, at hun sammen med broderen hertug Valdemar og flere af kongens slægt og venner afgav forløfte for kong Valdemar⁹⁾. I et af biskop Jacob i Roskilde i 1350 udfærdiget testamente¹⁰⁾, hvorved der tillagdes kongen 1 guldring og 2 armbrøste og dronning Helvig 1 guldring og et »hedestykke« (orientalsk klæde), nævnes de begge med skyldig ærbødighed allerførst i opregningen af de mange, der skulle have gaver. Og endnu i 1355 synes forholdet imellem dem i hvert fald at have været formelt godt, Valdemar ansøgte da om og opnåede også pavelig tilladelse for sig selv og for »Helvig, Danmarks berømmelige dronning« til på rejser at måtte besøge nonneklostre og til at vælge en skriftefader, der kunne absolvere dem i deres dødsstund¹¹⁾. Herefter er der ganske stille om dronning Helvig, indtil hun – formentlig i februar 1374 – er afgået ved døden, hendes navn ses ikke engang fremdraget under Valdemars langvarige besøg hos paven i Avignon i 1364, da han i stort omfang opnåede gunstbevisninger for sig selv og for slægt og venner.

Fra den nærmeste tid efter Helvigs død har vi et ret bemærkelsesværdigt dokument. Det er et under 28. 10. 1374 udstedt brev¹²⁾, hvori abbeden og konventet for det til Cistercienserordenen hørende Esrom kloster forpligtede sig og efterfølgere til i al evighed at afholde højtidelige »årtider« (mindegudstjenester) for »den berømmelige frue, fru Helvigs, forhen Danmarks dronnings, nåde, frelse og synders forladelse« samt i forbindelse med årlige messer for de døde også at mindes den »afdøde tjenerinde« (famula defuncta), idet de erkender som vederlag herfor at have modtaget et beløb af 100 lybske mark. Desværre gælder det om dette dokument, et såkaldt »genbrev«, at det på flere punkter undlader at give oplysninger, som man egentlig kunne vente at finde deri. Det indeholder således ikke nogen angivelse af, hvor Helvig er død eller begravet, men det synes naturligst at antage, at hun er død i klostret og også jordfæstet her, hvor hendes grav fandtes i 1440 ifølge en senere omtalt kilde. Huitfeldt har ganske vist anført, at hun blev begravet på Søborg kirkegård, og

⁸⁾ Smstds. 3. R. 2. B. nr. 204.

⁹⁾ Se bl. a. Reinhardt: Valdemar Atterdag, s. 602, og endnu utrykt del af Dipl. Danicum.

¹⁰⁾ Kr. Erslev: Testamenter fra Danmarks Middelalder, s. 100.

¹¹⁾ Acta pontific. 7. 9. 1355, nr. 419 og 422.

¹²⁾ Videnskabernes Selskabs Skrifter IV, s. 240. Originalen i Rigsarkivet.

kan ret udførligt beskrive et ligtræ, som lå på hendes grav der, »så stort som en Ligsteen / oc der udi / udhuggen en Dronning med en Krone / oc en lang Hale«¹³), men hans udsagn svækkes ved, at han samtidig uden mindste tegn på tvivl om dens sandhed gengiver den kendte historie om Valdemar Atterdags kærlighed til Tove. Helvig kan i hvert fald kun i kort tid have hvilet på Søborg kirkegård før begravelsen i Esrom kloster, og der er ikke synderlig grund til at antage, at hun skulle være flyttet derfra efter 1400.

Der er heller ikke i det omtalte dokument oplyst noget om, af hvem eller på hvis foranledning messernes indstiftelse og erlæggelsen af de 100 mark er sket. Det må anses for givet, at klostret har påtaget sig forpligtelsen over for et eller flere medlemmer af kongehuset, hvorpå også tyder, at brevet blev henlagt i det kongelige arkiv, men der er flere muligheder, kong Valdemar kan have villet hædre sin afdøde hustrus minde, i så fald ville det imidlertid være rimeligst, om hans navn udtrykkeligt var blevet anført, og det kan tænkes, at dronningen selv ved testamentarisk disposition eller døds gave har truffet bestemmelse derom, dog kan man sikkert ikke i så henseende lægge større vægt på en originalens bagside nogenlunde samtidig – sikkert kun af praktiske hensyn – meddelt påtegning: »Drotning Heglewigh gaff till Esrom closter c (100) marck oc therfore tilwilkorethe sik abbeten oc convent at halde een ewigh artidh«. Mere sandsynligt forekommer det mig, at det er dronning Margrethe, som netop antages at have været på besøg i Danmark hen på året i 1374¹⁴), der under sit ophold her har truffet foranstaltning til sikring af højtideligheder til moderens sjælefrelse og ære. Hvis vi går ud fra, at Helvig er død i klostret, savnes dernæst oplysning om, hvorfor og i hvilken egenskab hun befandt sig der. Der ses i denne henseende senere at være lagt vægt på ordene »af-døde tjenerinde«, som flere steder¹⁵) imod originalens ordlyd urigtigt er gengivet som : »vor tjenerinde« (famula nostra), men de behøver dog ikke at betyde, at hun skulle være blevet nonne, i et dokument af 1379 erklærede dronning Margrethe således, at hun gerne ville være Sct. Laurentius' »tjenestekvinde«¹⁶). Ordet »tjenerinde« kan nok være anvendt for at tilkendegive, at Helvig var optaget som lægsøster i klostret, men det er måske også tilladeligt at forstå det som sigtende til det forhold, hvori alle mennesker – også dronninger – må anses at stå til Gud. Der kunne nok udmærket tænkes at have været gode grunde for Helvig til at tage sløret, i så tilfælde ville abbeden imidlertid sikkert have fremhævet dette for klostret ærefulde forhold; det synes mindst lige så troligt, at hun havde ophold der uden at være blevet nonne, enten af egen fri vilje eller på kongens befaling. At hun betegnes som »forhen Danmarks dronning« behøver

¹³) Hvitfeldt: Danmarkshist. III, s. 627.

¹⁴) Reinhardt: Valdemar Atterdag, s. 493.

¹⁵) Biografisk Leksikon, Fra Frederiksborg Amt 1921, s. 93, og Traps Danmark.

¹⁶) Molb. & Petersen: Danske Diplomer, 10. 7. 1379.

ikke at betyde, at hun skulle have givet afkald på sin kongelige stilling, det har naturlig relation til hendes død. Lige så lidt kan angivelsen af, at de årlige mindehøjtideligheder foranstaltes »for hendes nåde, sjæls frelse og synders forladelse«, opfattes som bevis for, at dronning Helvigs skæbne havde forseelser i én eller anden retning som grundlag, det er nok ret stærke udtryk, og i datidens testamenter og gavebreve nøjedes man hyppigst med betegnelser af formålet med velgørende gaver som: »for min sjæls frelse«, men vendingen »for synders forladelse« er dog ikke ualmindelig, bl. a. ses den brugt i et af biskop Svend af Århus i 1183 oprettet testamente¹⁷⁾.

Forinden sin død i oktober 1375 lod Valdemar opsætte et testamente, der senere er forsvundet, men vi har noget kendskab til flere af de deri truffne dispositioner, som dog ikke giver noget tydeligt fingerpeg med hensyn til hans indstilling overfor Helvig. Han har vel tillagt Esrom kloster en pengegave¹⁸⁾, det var imidlertid som vederlag for messer og årtid for ham selv, medens dronningen ikke omtales i det for os foreliggende materiale, ligesom det ikke var en bestemmelse af speciel karakter, idet tilsvarende gaver på lignende vilkår skænkedes til klostre i Næstved og Ringsted¹⁹⁾.

Mere udbytte synes man at kunne have af at underkaste forskellige dispositioner fra dronning Margrethes side en gennemgang for at eftersøge, hvad der deri kan antages at være af betydning for bedømmelsen af hendes stilling til moderen. Det kunne se ud til, at dronning Margrethe straks har villet tage sig smukt og på lige måde af begge forældres minde. I 1377 opnåede hun imod gaver, at Ås kloster i Halland påtog sig forpligtelse til at holde daglige messer samt årtider for kong Valdemar og dronning Helvig foruden andre slægtninge²⁰⁾, og samtidig var hun optaget af at få begge forældres legemer flyttet til Sorø kirke, henholdsvis fra Vordingborg og fra Esrom, hvortil hun også erholdt pavens tilladelse²¹⁾, men medens Valdemars lig virkelig blev overført til Sorø, skete det ikke for Helvigs vedkommende, hvilket fremgår af et senere omtalt dokument.

Der går herefter lang tid, før Margrethe igen ses at have beskæftiget sig med sin slægts sjælefrelse, men i 1393 tager hun til gengæld stærkt fat, på een og samme dag, 6. 7., udstedes gavebreve og genbreve vedrørende jordegods af meget betydeligt omfang, som hun skænkede til gejstlige institutioner, nemlig til Hundslund kloster, det nuværende Dronninglund, til Børglum bisps bord, Viborg bisps bord, Vor Frue kloster i Roskilde, nonneklostret Gudhem i Vestergötland²²⁾, Sorø kloster²³⁾ samt

¹⁷⁾ Kr. Erslev: Testamenter, s. 1.

¹⁸⁾ Repertorium Dipl. I, nr. 3219, 3. 11. 1375.

¹⁹⁾ Jfr. f. eks. Molb. & Petersen, 9. 4. 1407 og 21. 4. 1408.

²⁰⁾ Repert. Dipl. I, nr. I, 3216 og 3217, 6. 5. 1378.

²¹⁾ Smstds. nr. 3186, 29. 8. 1377.

²²⁾ Acta pontific. 10. 9. 1377.

²³⁾ Molb. & Petersen, s. 26-36.

Vor Frue kloster i Ålborg²⁴), for så vidt angår sidstnævnte kloster dog som nærmere udformning af et i 1391 udstedt gavebrev. I alle de pågældende dokumenter indeholdes ret ensartet affattede beskrivelser – for Sorø klostrets vedkommende haves dog kun ekstrakt af gavebrevet – af de forpligtelser med hensyn til afholdelse af sjælemesser og årtider, der til gengæld lagdes på gavemodtagerne; messerne skulle holdes til »dronning Margrethes faders og hendes forældres og hendes venners og hendes egen sjæls gavn og frelse« og årtiderne for hendes fader, hendes forældre og hende selv. Det kan synes selvmodsigende, at der først tales om Margrethes fader og derefter om hendes forældre, men efter datidens sprogbrug er »forældre« anvendt for »forfædre«, det vil sige forgængere på Danmarks trone. Dronning Helvig er ikke omtalt i disse dokumenter, og hun kan ikke regnes at være omfattet af datterens her viste omsorg for afdødes sjæle. Nogle år senere skænkede dronning Margrethe Saltø til Roskilde bisps bord mod forpligtelse til at holde sjælemesser ved et alter »hos vor broders (den som ung døde Christoffers) grav« og til at holde årtider for hendes fader, »forældre« og hende selv – Helvig omtales heller ikke her. Derimod er moderen naturligt nok nævnt – undladelse deraf ville også være ret mærkelig – da Margrethe i 1400 overlader gården Egebjerg til Esrom kloster, gaven sker for »vor herres (ægtefælles) og faders og moders og deres forældres og vor søns og vor egen sjæle«, og der skal holdes årtider for dem samt »en evig messe hver dag at synges for det alter, som vor moder ligger foran begravet, for hendes sjæl«. I senere breve vedrørende gaver til klostre og kirker omfattes Helvig ikke af de samtidig pålagte forpligtelser med hensyn til afholdelse af messer m. v.²⁵).

Efter at således en del materiale, hvoraf oplysning om dronning Helvigs forhold eventuelt måtte kunne udtrages, er gennemgået, bliver spørgsmålet, hvilke tanker om hendes tilværelse i den dunkle sidste halvdel af hendes ægteskab, der på grundlag deraf kan antages at have formodningen for sig.

Det må formentlig erkendes, at meget tyder på, at der efter 1355 er sket en forandring i hendes forhold i sammenligning med tilstanden i den første halvdel af ægteskabet, og at hun før eller senere har mistet eller opgivet den plads i kongelig glans og herlighed, hun tidligere indtog ved Valdemars side. Der kan selvfølgelig udmærket tænkes at have foreligget gode grunde for en sådan ændring og for, at hun f. eks. havde taget fast ophold i Esrom kloster, uden at der kunne lægges hende noget til last derfor. Det ville ikke være unaturligt, om hun følte sig hårdt ramt af sorg over tabet af så mange børn i ganske ung alder, en sorg, som ikke vel kunne afhjælpes af de to voksne døtre, der var bosatte i udlandet, og

²⁴) Repert. I, nr. 3914.

²⁵) Jydske Saml. VII, s. 180.

hvoraf Ingeborg i Meklenborg også døde flere år før forældrene. Vi kan ikke være sikre på, at Valdemar har været en lydefri ægtemage, og i hvert fald har hun ikke haft videre lejlighed til at nyde glæden ved et roligt og fredfyldt hjemliv med sin mand, der såre hyppigt var på lange rejser, såvel i fædrelandet som også i udlandet. Livet ved hoffet må sikkert nærmest have været som på en vulkan under de mange krige og stadige krisetilstande. I det hele taget kunne det ikke anses særlig mærkeligt, om hendes helbredstilstand havde udviklet sig i uheldig retning – det være sig i legemlig eller åndelig henseende – så at et ophold i Esrom kloster ville være bedre for hende end livet ved hoffet, hvorved må erindres, at Cisterciensermunkene havde forstået at indrette sig vel under Nordens ublide klima bl. a. ved indrettelse af en slags centralvarmeanlæg.

Der er imidlertid mindst lige så megen anledning til at antage, at Helvig ved sin egen adfærd har bevirket, at Valdemar ikke i de senere år har ønsket at have hende ved sin side og ikke har haft tillid til hende. For skyld fra Helvigs side taler egentlig mange forhold, men det må erkendes, at ingen af disse i sig selv kan regnes for afgørende bevisligheder. Det virker jo allerede påfaldende, at hendes navn i årene efter 1355 slet ikke nævnes sammen med kongens, og at hun i denne tid heller ikke ses at have optrådt på hans vegne eller fået overdraget hverv under hans fravær, *i særlig grad må fremhæves, at Valdemar under sit ophold ved pavehoffet i Avignon i 1364 undlod at søge nådesbevisninger for Helvig*, medens han i øvrigt i rigt mål opnåede sådanne så vel for sig selv som for slægtninge, hvoriblandt kong Hakon og dronning Margrethe, venner og hofmænd. Nok havde Valdemar i 1355 erholdt tilladelse til at vælge en skriftefader til at absolvere ham og Helvig i deres dødsstund, men han fandt det nu unødvendigt igen at opnå en sådan gunst for sit eget vedkommende²⁰⁾, og der synes ikke at kunne være tvivl om, at han, hvis forholdet mellem ægtefællerne havde været i orden, samtidig ville have sørget for sin hustru i så henseende eller opnået andre pavelige gunstbevisninger for hende. Endvidere er det underligt, at Valdemar ikke omtales i Esrom-abbødens erklæring af 1374 om afholdelse af messer og årtid for hende, og at der ikke ved kongens testamentariske gave til klostret forekommer nogen hentydning til hendes særlige forbindelse med dette. Det må dernæst anses meget mærkeligt, at Helvigs datter, dronning Margrethe, der i sit enestående livsværk synes i højeste grad at være ledet af pligtfølelse, såvel over for Gud og gejstligheden som over for det kongelige dynasti og fædrelandet, i en lang årrække holdt moderens navn uden for gaver til slægtens sjælfrelse, medens hun samtidig gang på gang mindedes faderen og forgængerne på Danmarks trone på højtidelig måde, samt at hun ikke fuldførte sit forsæt med at flytte moderen, for

²⁰⁾ Acta pontific. 12. 3. 1764, nr. 593.

at denne kunne hvile sammen med sin ægtefælle i Sorø, hvor Margrethe også lod sin søn Olav bisætte.

Går vi ud fra, at Helvig i ægtefællens øjne har gjort sig mindre velegnet til at beklæde dronningesædet, er der særlig to muligheder at tage i betragtning, hun kan have været Valdemar utro – tid og lejlighed dertil måtte let frembyde sig, da han så hyppigt var på rejse– og hun kan have været illoyal over for ham og fædrelandet i politiske forhold. Hvad dette sidste punkt angår, må det erindres, at hendes slægt ofte var at finde blandt kongens og rigets modstandere. Hendes broder hertug Valdemar, der meget muligt har været misundelig på den yngre svoger, fordi denne var kommet til at sidde på den af ham selv tidligere beklædte Danmarks trone og havde opnået stærkt at befæste sin stilling – ofte på en måde, der gik ud over hertugen – indlod sig flere gange i forbund med kongens fjender. Endnu mere udpræget fjendsk over for kong Valdemar var Helvigs fætre, den myrdede grev Gerts sønner. Det kan udmærket tænkes, at Helvig har været ude for vanskeligheder i patriotisk og familiemæssig henseende.

Det synes utvivlsomt, at det har harmet kongen, at hans svoger, som han vel har regnet med ville lade sig lede af ham, gentagne gange gik imod ham, men sædvanligvis fik kongen hurtigt gennemført effektive straffeforanstaltninger over hertugen, og han vidste da at lade denne på én eller anden måde komme til at betale for den udviste utroskab over for lensherren, hvorefter der tilvejebragtes en mer eller mindre holdbar udsoning imellem dem. Efter 1360 synes forholdet mellem svogrene dog at have været særlig ømtåleligt fra begge sider, men det har måske netop haft Helvigs optræden som grundlag. Betænker vi imidlertid, hvor let man i hine tider tog på aftaler og løfter, hvor ofte og hvor hurtigt man kunne skifte venner og fjender, og i hvilken grad dette netop gælder for kong Valdemars eget vedkommende, synes det noget svært at tro, at svogerens svigten skulle have spillet en afgørende rolle i forholdet mellem de to ægtefæller, ligesom det også er ret usandsynligt, at Helvig skulle have kunnet understøtte Valdemars modstandere. Endelig må med hensyn til hertug Valdemar haves i erindring, at han allerede flere år før 1355, da kongen endnu ses at have taget passende hensyn til Helvig, havde vist, at kongen ikke kunne stole sikkert på ham, samt at hertugen døde henved en halv snes år før Helvig, således at uvenskab mellem de 2 svogre ikke vel derefter kan have influeret videre på kongeparrets indbyrdes forhold.

Hvis man derimod antager, at Helvig har gjort sig skyldig i ægteskabsbrud ved kærlighedsforhold til andre end Valdemar, vil den kulde, der efter alt at dømme har været mellem ægtefællerne i en årrække før Helvigs død, være forklarlig, og en sådan hændelse ville stemme udmær-

ket med det foreliggende materiale, ikke mindst, hvis man går ud fra, at stolthed, ærekærlighed og hensyn til følgerne har hindret Valdemar i at søge udløsning for sine følelser på en sådan måde, at det ville være åbenlyst for alle, at han havde lidt ægteskabeligt skibbrud. Det synes vanskeligt at nære videre tillid til de først flere hundrede år senere opdukkede beretninger om, at Helvig skulle være blevet sat i fængsel på Søborg, det ville være mærkeligt, om en sådan opsigtsvækkende tildragelse ikke kunne spores i samtidige kilder, og abbedens genbrev giver intet holdpunkt derfor. Heller ikke er der tegn på, at en egentlig skilsmisse mellem hende og Valdemar eller en forskydelse fra hans side skulle have fundet sted, der ses ikke at være indeholdt noget derom i de pavelige arkiver, og det må haves i erindring, at alt tyder på, at Valdemar var en virkelig troende katolik, samt at han havde god forbindelse med gejstligheden og stod sig særlig godt med de skiftende paver. Det bør derhos i det hele taget med hensyn til disse forhold betænkes, at Helvig i genbrevet fra Esrom kloster nævnes med den hendes dronningestand skyldige ærbødighed, og at hun på et fra kortere tid efter hendes og Valdemars død stammende kalkmaleri i Næstved er afbildet på en til hendes høje stilling og ægteskabelige forhold meget vel svarende måde²⁷⁾. Derimod synes det ret naturligt at anse Helvigs ophold i Esrom kloster som værende helt eller delvist begrundet i krav eller ønsker fra Valdemars side, og at hendes bevægelsesfrihed faktisk er blevet begrænset af ham.

At dronning Margrethe en kort tid lige efter regeringsovertagelsen synes at ville vise den afdøde moder passende hensyn, dels ved ansøgningen til paven om tilladelse til overflytning af hendes lig til Sorø, dels ved at pålægge Ås kloster at holde årtider for såvel faderen som moderen, kunne have sin forklaring deri, at en modsat handlemåde på dette tidspunkt ville være egnet til at sætte uønsket sladder i gang, eller at hun muligvis først bagefter har fået fuld klarhed over, at moderen havde gjort sig skyldig i et uheldigt forhold. Og det er også selv under forudsætning herom forståeligt, at Margrethe senere efter mange års forløb, da der kunne regnes at være groet tilstrækkeligt græs derover, lader moderen mindes ved gaven til Esrom kloster, i dette tilfælde ville det jo være mærkeligt slet ikke at nævne hende. På den anden side vil man måske – hvis det antages, at der har foreligget en af alle kendt skandale – i den omstændighed, at Margrethes ønske om overførelse af moderens lig til Sorø ikke blev gennemført, kunne se et resultat af bitter modstand fra højgejstligheden mod, at den utro hustru fik gravsted sammen med den besvegne ægtefælle, der kan ikke være tvivl om, at utroskab begået af Helvig fra et dansk klerikalt synspunkt måtte tage sig ganske anderledes ud end eventuelle tilsvarende forhold fra Valdemars side, at en dansk

²⁷⁾ Jfr. J. Kornerups artikel om Valdemar Atterdags og dronning Helvisg billeder i Næstved, St. Peders kirke, i årbog f. nord. oldk. og hist. 1893, s. 193.

konge skulle være forpligtet til streng troskab i ægteskabelig henseende ville sikkert ikke engang hisperne drømme om at fastholde som et ufra-
vigeligt krav.

Efter alt foranførte ville jeg anse det for sandsynligt, at der virkelig i en længere årrække har rådet et dårligt forhold mellem Valdemar Atterdag og Helvig, at årsagen dertil har været utroskab fra hendes side, samt at disse omstændigheder har medført, at Helvig – frivilligt eller tvungent – har henlevet sin sidste levetid i Esrom kloster. Tidspunktet for opståelsen af afgørende misstemning må antages at ligge efter 1355, da Valdemar endnu vides at have udvist omhu for sin hustrus forhold, men før han i slutningen af 1363 drog afsted på sin store udenlandsrejse med et langvarigt ophold ved pavehoffet i Avignon. Et ægteskabeligt skibbrud forinden gør denne rejse, som allerede synes forklarlig under hensyn til den store sorg, tabet af den unge søn og tronfølger Christoffer må have betydet for ham, endnu mere forståelig. Forskelligt kunne imidlertid tyde på, at bruddet er indtruffet tidligere, det må forbavse, at Helvigs navn slet ikke træder frem i beretningerne om Valdemars ønske om at tilbringe julen 1358 i København sammen med kong Magnus og dronning Blanca af Sverige og om den kort tid senere stedfundne højtidelige trolovelse mellem dette ægtepars søn Hakon og Valdemar og Helvigs datter Margrethe lige så lidt som ved omtalen af sidstnævntes søster Ingeborgs bryllup i 1362 eller Margrethes vielse i 1363. Det må selvfølgelig erkendes som en mulighed, at uoverensstemmelsen mellem de kongelige ægtefæller kan have haft utroskab eller ubegrundet skinsyge fra Valdemars side som årsag, men man vægrer sig ved at tro, at Helvig skulle have opgivet samlivet med ham af sådanne grunde.

Som tidligere berørt findes der et rigt sagn- og folkevisestof med tilknytning til Valdemar Atterdag og til Helvig, det synes naturligt, forinden vi forlader vort emne, at gøre dette materiale til genstand for en kort behandling for at skønne over, hvorledes det forholder sig til de her udviklede tanker om Helvigs skæbne, og om der eventuelt deri måtte forefindes noget, som kunne tænkes egnet til at medvirke til opklaring af de mørke punkter i dronningens historie.

Vi kan nok straks se bort fra de kendte viser og sagn om Valdemar og Tove, det er forlængst i høj grad sandsynliggjort, at det heri omhandlede kærlighedsforhold ikke har nogetsomhelst at gøre med Valdemar Atterdag, men derimod berører hans forfader Valdemar den Store.

Man kunne også mene, at der ikke var anledning til at beskæftige sig med de mange sagn om særlige omstændigheder ved vor dronning Margrethes undfangelse, om hvorledes Helvig i natlig mulm og mørke på underfundig vis og ugenkendt af Valdemar blev bragt til dennes leje og derefter 9 måneder senere fødte den siden berømmelige datter, idet Margrethe jo kom til verden i 1353, og pavens tidligere ommeldte tilladelse

af 1355 måtte regnes at vise, at der da ikke var fjendskab eller tydelig misstemning mellem de kongelige ægtefæller, men dette forhold er dog ikke så ganske ligetil, og vi vil senere vende tilbage dertil.

Af interesse for vor undersøgelse må i hvert fald siges at være nogle overleveringer om et skinsygedrama, hvorefter Valdemar skal have ladet en adelsmand ynkeligt omkomme i en spigertønne på en anklage for kærlighedsforbindelse med dronning Helvig, og som særlig er kendt gennem en i 3 i hovedsagen ret ensartede udgaver foreliggende folkeviser: »Folke Lovmandsøn og Dronning Helvig« og en fra 1586 hidrørende sagnoptegnelse, foretaget af en Nyborg-præst Christiern Nielsen Bruun.

I folkevisen²⁸⁾ er givet tydelig udtryk for stor sympati for Helvig, og der har herefter ikke været nogensomhelst brødefuld elskov mellem hende og adelsmanden, en ung page Falkvor eller Folke Lovmandsøn. Den i smukke poetiske vendinger holdte sang har en meget sørgelig slutning, idet den falske anklage og den forfærdelige behandling af den uskyldige page også volder dronningens død. Denne folkeviser er af Svend Grundtvig blevet frakendt enhver forbindelse med Valdemar Atterdag og hans dronning, da den efter Grundtvigs opfattelse i virkeligheden skulle være digtet om den svenske kong Magnus Ladelaas († 1290) og dennes dronning, der også bar navnet Helvig, men de herfor fremførte grunde synes, som allerede påpeget af Hans Ellekilde i en artikel: »Nordsjællandske folkesagn om dronning Margrethe«²⁹⁾, at være uden virkelig vægt.

Den ovennævnte sagnoptegnelse, der jo er fra et så forholdsvis tidligt tidspunkt som kun godt 200 år efter Valdemars og Helvigs død og findes aftrykt i Ellekildes ovenfor omtalte arbejde, skulle efter sin indledning oplyse, hvorledes dronning Margrethe er »kommet til verden«, men den omfatter dog også andre sagnmomenter vedrørende kong Valdemar, særlig det i visen besungne skinsygedrama, og er holdt i en ret prosaisk og nærmest munter tone. Først berettes om, hvordan Valdemar på en angivelse af, at dronningen under hans fravær fra landet på grund af krigsførelse »skulle have bolet med en synderlig herre her i riget«, lod den pågældende »løbe hans hals itu« i en med skarpe pigge besat tønne og dronningen indsætte »i et hårdt fængsel«. Derefter får vi at høre, at kongen en gang under et ophold på det slot, hvor dronningen var fængslet, i lystig stemning anmodede hofmesterinden om at få den smukkeste jomfru fra fruerstuen bragt til sit leje om natten, og at hofdamen da i sin knibe fandt på at sende kongens ægtehustru, hvilket havde til følge, at denne blev svanger med datteren Margrethe, og til slut fortælles, at kongen efter at være blevet bekendt med, at dronningen var frugtsommelig, og spottende at have udtalt, at »hun kunne ikke holde sig ærlig i sit fængsel«, af hofmesterinden fik underretning om, hvis natlige besøg han

²⁸⁾ Sv. Grundtvig: Gl. d. Folkeviser III, s. 691–714.

²⁹⁾ Festskrift til Hans Ellekildes 70 års fødselsdag, s. 115–19.

i virkeligheden havde haft. »Så blev straks dronningen hentet op af fængslet, og han levede kærligen og vel med hende efter den dag«.

Mærkeligt nok stiller Ellekilde dette sagns beskrivelse af Helvigs forhold til adelsmanden op som værende i fuldkommen modsætning til folkevisens frikendelse af Helvig for brødefuld elskov. Trods de kraftigere ord i sagnet gives der intetsteds udtryk for en opfattelse af, at dronningen var skyldig, og hofmesterindens idé at bringe ægtefællerne sammen og den lykkelige udgang viser tydeligt, at sympatien har været på hustruens side; der kan ikke være tvivl om, at præsten ville have givet optegnelsen en ganske anden form, hvis dronningen efter sagnet i den ham forebragte skikkelse havde været Valdemar utro.

Endelig skønnes det rigtigt i forbindelse med dette sagn- og folkevisestof at bringe en detalje fra endnu en folkeviser: »Hr. Mattis og stolt Ingefred«³⁰). Der er nemlig den interessante omstændighed ved denne vise, at vi her træffer på en mand af ganske samme navn som den ulykkelige page i visen om dronning Helvig; han er een af 4 adelsmænd, som angives at være blevet landsforvist af den svenske konge, men han omtales kun flygtigt, og der meddeles ikke nærmere oplysninger om ham. Der foreligger formentlig ikke materiale til afgørelse af, om en mand af navnet Falkvor Lovmandsøn har opholdt sig her i landet på dronning Helvigs tid: muligvis er navnet blot valgt i visen om dronningen som følge af dets velklang og ved påvirkning fra den anden vise.

Hvad kan vi nu eventuelt få ud af sagn- og visestoffet?

Det bør straks tages i betragtning, at sagnoptegnelsernes beretning med hensyn til Valdemars skinsyge og behandling af den formodede elsker samt dens udtryk for, at Helvig ikke havde gjort sig skyldig i utroskab, sandsynligvis direkte er overført fra folkevisedigtningen, og således ikke har nogen selvstændig betydning. Endvidere må det anses uberettiget at nære tiltro til Valdemars forbindelse med den beskrevne barbariske aflivningsmetode, denne er meget almindelig i eventyr og sagn, både danske og udenlandske³¹). Ligeså lidt er der grund til at stole på, at sagnets beretning om, at Valdemar i den sidste del af ægteskabet levede lykkeligt og vel med Helvig, eller folkevisens beskrivelse af hendes død af sorg over den uberettigede anklage og den brutale behandling af den unge adelsmand skulle have nogen forbindelse med de historiske begivenheder.

Hvad angår det vigtige forhold, hvorvidt Helvig har begået ægteskabsbrud eller ej, da må der, uanset at hendes uskyldighed er så klart fremstillet i visedigtningen, netop i den omstændighed, at hendes optræden har givet anledning til rygter, anses at ligge en bestyrkelse af det i det tidligere her fremførte materiale, som synes at vise, at der er opstået et

³⁰) Grundtvig: Gl. d. Folkeviser III, s. 714–15.

³¹) H. F. Feilberg: Ordbog over jyske almuesmål.

dårligt forhold mellem ægtefællerne på grund af utroskab fra Helvigs side, man tænke på ordene om Cæsars hustru. At Valdemar i overleveringen er kommet til at stå i et usympatisk skær som en hårdhjertet, af skinsyge forblindet ægtemand, medens der gives en smuk og betagende beskrivelse af Helvigs renhed, uskyld og pligt troskab, kan udmærket være forårsaget af, at kongen ved sit utrættelige arbejde for kongemagtens og rigets sikring har gjort sig frygtet og forhadet af befolkningen, ikke mindst i den kres, indenfor hvilken viserne særlig er blevet sunget.

Alt i alt vil det ses, at der ikke af overleveringernes indhold bliver meget tilbage af værdi for en undersøgelse af Helvigs forhold. Vel kan der deri anses at ligge dels en bekræftelse af, at Valdemar har næret mistillid til Helvigs ægteskabelige troskab og derfor ladet foretage en begrænsning af hendes bevægelsesfrihed, dels for så vidt angår benyttelsen af navnet Falkvor Lovmandsøn i visen om denne og Helvig et indicium for, at en fra Sverige fordrevet adelsmand under ophold ved det danske hof kan have opnået dronningens gunst, men i øvrigt synes der i sagnstoffet om Helvig kun i een henseende at være momenter af troværdig karakter og i harmoni med de virkelige begivenheder. I de mange fra hinanden meget afvigende beretninger om særlige forhold ved datteren Margrethes undfangelse kan der indeholdes den kerne af sandhed, at der allerede i tiden før 1352 har været stærke uoverensstemmelser mellem Valdemar Atterdag og Helvig – altså tidligere end sådanne kan spores i det dokumenterede materiale – og at der i hvert fald i dette år er indtruffet en for kortere eller længere tid varende udsoning, hvilket har haft den for historien betydningsfulde følge, at vor dronning Margrethe blev undfanget.

Selv om sagn- og visestoffet således ikke i videre omfang kan yde hjælp til det forsøg, der i det foregående er gjort på at lette lidt af det over en så stor del af dronning Helvigs liv og levned hvilende tågeslør, må det dog vist erkendes, at det, der muligvis kan tillægges betydning, ikke er i modstrid med de fremsatte fortolkninger og hypoteser, men snarere understøtter disse.

GENERAL C. A. F. THOMSENS REDEGØRELSE FOR FORHANDLINGERNE OM FORSVARSLOVENE 1879–80

Ved *Troels Fink*

Indledning.

Da Hærloven af 6. juli 1867 blev gennemført, indeholdt den en klausul om, at loven skulle forelægges til revision efter 5 års forløb. I henhold til denne bestemmelse forelagde krigsminister C. A. F. Thomsen i rigsdagssamlingen 1872–73 et hærlovsforslag, der afveg ret afgørende fra den gældende hærlov. Det lykkedes ikke Thomsen at få revisionen gennemført, ej heller i næste samling. Hans efterfølger general Steinmann, krigsminister i ministeriet Fonnesbech 1874–75, havde ligeså lidt held med sig, til trods for at han var mere imødekommende over for venstre end både hans forgængere og efterfølgere. Da Estrup kom til magten i 1875, tog den nye krigsminister W. v. Haffner opgaven op, men hverken han eller den derpå følgende krigsminister, general Dreyer, magtede opgaven. Forsvarssagen var blevet kædet sammen med kampen om folketingsparlamentarismen. Der var tilsyneladende ikke noget udkomme. Men så skiftede situationen i 1879. Den nyudnævnte krigsminister W. Kauffmann søgte, støttet af kultusminister J. C. H. Fischer, kontakt med den radikale fløj af venstre, hvis leder var Chresten Berg. Det var i vinteren 1879–80 alvor med forhandlingerne om en hærlov. Rigtignok var krigsminister Kauffmann som artillerist en varm tilhænger af at befæste København også på landsiden, og han havde følgerig i sit forslag særlig tilgodeset fæstningsartilleriet. Men da der endnu ikke fandtes nogen landbefæstning, var det måske for at have noget at slå af på, når han foreslog fæstningsartilleriet udvidet fra 6 til 16 kompagnier. Kontakten mellem Kauffmann og Berg kunne mærkes på forskellig måde, men nogen fast aftale mellem dem har næppe foreligget. Afgørelsen blev trukket i langdrag.

Der blev forhandlet gennem alle stadier i folketing og landsting, og sagen var i forsommeren 1880 endt i et fællesudvalg af landstings- og folketingsmedlemmer.

Igennem alle stadier havde general C. A. F. Thomsen søgt at holde alle udveje åbne for et resultat. Hans politiske muligheder efter ministerperioden var knyttet til det folketingsmandat, han havde opnået i 1873. I 1876 havde han sluttet sig til det nydannede højreparti i folketinget, men mellem dette parti og regeringen Estrup var samarbejdet

ikke synderligt intimt. Han følte sig ikke mindst i modsætningsforhold til krigsminister Kauffmann. Det gjaldt forøvrigt også de andre 3 militære medlemmer af folketinget. Det irriterede krigsministeren, at de ikke ubetinget støttede regeringens forslag. Han mente at kunne kræve lydighed af officererne i rigsdagen, som den overordnede officer over for den underordnede.

Det var endnu i begyndelsen af juli 1880 usikkert, om krigsministeren kunne nå til enighed med det radikale venstre om en hærlov; men pludselig blev spillet væltet over ende for dem. Der blev etableret kontakt mellem den moderate venstreleder, Frede Bojsen, og C. A. F. Thomsen. I løbet af forbløffende kort tid nåede folketingets moderate venstre og højrepartiet til et resultat, som regeringen og landstinget ikke så sig i stand til at afvise. Den 25. juli 1880 udkom den reviderede hærlov. Rent faktisk betød den, at hærens antal af linie-batailloner blev udvidet fra 21 til 31, idet 10 reserve-batailloner blev overført til linien. Rytteriet og artilleriet blev udvidet på samme måde og feltartilleriet desuden udvidet med 4 forstærkningsbatterier. Fæstningsartilleriet blev der ikke rørt ved; det faste antal befalingsmænd blev forøget fra 1598 til 2107, men garnisonstjenesten blev indskrænket og de årlige indkaldelser ligeså. En skematisk oversigt over de forskellige forslag findes side 32 f. Den er hentet fra F. Bojsens pjece: »Til oplysning om hærlovsforhandlingerne« (1881).

Et er imidlertid hærlovens faktiske indhold, et andet de politiske følgevirkninger af de forskellige grupperinger. Konsekvenserne blev vidtrækkende; kultusminister Fischer blev fjernet fra sin post i august 1880, og det var kun for et syns skyld, at Kauffmann fik lov til at bevare sin stilling til april 1881. Berg havde ikke længere forbindelse ind i ministeriet Estrup, men på den anden side fik F. Bojsen og Thomsen foreløbig ikke flere chancer for at lave politik sammen. En lignende situation opstod først i 1893-94. Da var de to blandt hovedmændene i forhandlingerne om det store forlig, der gjorde en ende på provisorietiden.

For Berg betød udgangen på hærlovsagen et alvorligt nederlag; medens han tidligere havde afstukket linierne for det radikale venstres politik, fandt Hørup nu lejlighed til at gøre sig stærkere gældende. Som Kr. Hvidt har påvist i den udmærkede fremstilling af »Venstre og Forsvarsagen« (s. 94), gav Bergs prestigetab i 1880 Hørup chancen for at lancere den antimilitaristiske politik, som få år senere var med til at skabe bruddet mellem Hørup og Berg; men denne udvikling muliggjorde på den anden side en kortvarig alliance mellem Berg og Bojsen i »Det danske venstre«; de to venstreledere havde imidlertid i 1880 ødelagt spillet så grundigt for hinanden, at et varigt samarbejde var udelukket.

Frede Bojsen har i sin pjece: »Til oplysning om hærlovsforhandlingerne« (1881) gjort rede for sit syn på forhandlingerne. Pjecen er formet som et forsvar mod de angreb, der regnede ned over ham, efter at

loven var bragt i havn. Chr. Berg har ligeledes behandlet hærlovsrevisionen i en pjece: »Fra Rigsdagen 1881« III (1881). Denne pjece er lige så lidt oplysende om den politiske baggrund for forhandlingerne som Frede Bojsens. I begge tilfælde er der tale om propagandaskrifter. Langt mere reel oplysning indeholder den redegørelse, som general C. A. F. Thomsen har efterladt sig, og som gengives i det følgende¹⁾.

Forhandlingerne i 1879/80 om Hærlovsforslaget og Flaadelovsforslaget samt min Deltagelse deri.

Den 20. Oktober 1879 forelagde General Kauffmann som Krigsminister og Commandeur Ravn som Marineminister henholdsvis Hærlovsforslag og Søværnslovsforslag i Folketinget.

Hærlovsforslaget var fremkommet paa den Maade, at Oberst Bahnson af Artilleriet havde udarbejdet et Udkast, som sendtes til Betænkning af en Kommission med Kronprindsen som Formand og de 2 kommanderende Generaler, Chefen for Generalstaben og de 4 Generalinspektører som Medlemmer. Bahnson overværede uofficielt Kommissionens Forhandling og meddelte i Regelen ved enhver større Forandring, som Medlemmerne foresloge, om hvorvidt Ministeren vilde gaa ind paa disse; Kommissionen var yderligere bundet ved, at der ved eventuelle Forandringer i det den tilsendte Udkast ikke maatte skee nogen finansiell Forøgelse, men selve Udkastet var dog ikke engang ledsaget af den fornødne specificerede Beregning over Udgifterne. Kommissions-Betænkningen kom derfor ikke til at omhandle Andet end Smaating, og den var aabenbart affattet (af Kapitain Dalberg som Sekretair, den samme Mand, som havde været Sekretair hos Bahnson ved Udarbejdelsen af Udkastet) med det Maal for Øje, at det skulle see ud, som om Kommissionen fuldt sluttede sig til Udkastet, uagtet Protokollen over Forhandlingerne ved nøiere Eftersyn vil vise det Modsatte.

Kommissions-Betænkningen skulde bruges for at paatrykke Udkastet, der kun i rene Lapalier blev ændret efter Betænkningens Afgivelse, et Autoritetens Stempel, som Krigsministeren troede at kunne anvende som et knusende Vaaben ligeoverfor Folkethinget, og særlig lige over for dets militaire Medlemmer. Men det var i Virkeligheden et Misbrug af Hærens Generaler, der selvfølgelig ikke kunde være Organisatorer ex professo; vilde man have draget Nytte af dem, saa skulde Krigsministeren (saaledes som tildels sket i 1871–72) begynde med at have indhentet deres Erklæring over de Mangler i den bestaaende Hærordning, som fra et militairt Standpunkt maatte fordres afhjulpne, og dernæst paa Grundlag heraf og under Hensyn til de finansielle og politiske Forhold selv have taget sin Bestemmelse om, hvorledes Hærlovsforslaget skulde udarbejdes. Men det

¹⁾ Redegørelsen findes i C. A. F. Thomsens arkiv i Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Saml. fol. 1712.

F. Bojsen: Til Oplysning om Hærlovsforhandlingerne 1881.

Afdelinger	Venstres Betænkning 1873	Folkethingets Forslag 1876	Hærlov af 1867	Bergs næst- sidste ord i Fællesudvalget	Landstingets	Krigs- ministerens	Loven af 25. 7. 1880
<i>Fodfolk</i>							
Linie	10 Regimenter 31 Batailloner	7 Regimenter 21 Batailloner + Garderkorps	5 Brigader 21 Batailloner	6 Brigader 25 Batailloner	10 Regimenter 31 Batailloner	10 Regimenter 31 Batailloner	10 Regimenter 31 Batailloner
Reserve	0	0	10 Batailloner	0	0	0	0
Forstærkning	9 Batailloner (à 4 Kompagnier)	7 Regimenter 21 Batailloner	11 Batailloner (à 4 Kompagnier)	11 Batailloner (à 6 Kompagnier)	11 Batailloner (à 6 Kompagnier)	5 Regimenter 16 Batailloner	11 Batailloner (à 4 Kompagnier)
<i>Rytteri</i>							
Linie	4 Regimenter 12 Eskadroner	3 Regimenter 13 Eskadroner	5 Regimenter 10 Eskadroner	3 Regimenter 12 Eskadroner	5 Regimenter 15 Eskadroner	4 Regimenter 16 Eskadroner	5 Regimenter 15 Eskadroner
Reserve	0	0	5 Eskadroner	0	0	0	0
<i>Feltartilleri</i>							
Linie	4 Regimenter 12 Batterier	3 Regimenter 13 Batterier + 2 Mittrail- leuse Batterier	2 Regimenter 9 Batterier	2 Regimenter 12 Batterier	2 Regimenter 12 Batterier	4 Regimenter 12 Batterier	2 Regimenter 12 Batterier
Reserve	0	0	3 Batterier	0	0	0	0
Forstærkning	0	0	0	4 Batterier	4 Batterier	4 Batterier	4 Batterier
<i>Fæstningsartilleri</i>							
Linie	8 Kompagnier	4 Kompagnier	6 Kompagnier	8 Kompagnier	10 Kompagnier	16 Kompagnier	6 Kompagnier
Forstærkning	4 do.	4 do.	3 do.	4 do.	4 do.	8 do.	3 do.
<i>Ingenieurer</i>							
Linie	5 do.	5 do.	4 do.	5 do.	5 do.	6 do.	5 do.
Reserve	2 do.	2 do.	4 do.	3 do.	3 do.	4 do.	3 do.

<i>Kjøbenhavns Væbning</i>							
Fodfolk	Se Forstærkningen	Se Forstærkningen	2 Batilloner	4 Batailloner	4 Batailloner	4 Batailloner	2 Batailloner
Fæstningsartilleri			2 Kompagnier	4 Kompagnier	4 Kompagnier	8 Kompagnier	2 Kompagnier
<i>Befalingsmænd</i>							
Faste	1758	1557	1598	1726	2213	2330	2107
Tjenstgørende i Fredstid med Lønning	0	96	671	705	439	364	432
Lønnede i Forstærkningen	68	135	87	123	124	150	87
I alt:	1826	1788	2356	2554	2776	2844	2626
Værnepligtige til Indkaldelse Efter samtlige Forslag en aarlig Tilgang af fra 600 til 900; efter Bergs Forslag og Tillægsloven hver ca. 800.							
Tjenestedage for Soldaterne			3.182.460	2.947.553	3.166.783		2.797.455
<i>Stamheste¹⁾</i>							
Rytteri		2106	2222	1944	2430	2592	2430
Artilleri		990 + 117	567	956	1112	1112	948
I alt:		3213	2789	2900	3542	3704	3378
<i>Anslaaet ordinair</i>							
	7.344.000	7.000.000	8.538.000	8.400.000	9.252.000 ²⁾	9.594.000	8.750.000

1) Desuden havdes tidligere 252 Officersheste, der efter Bergs Forslag vilde blevet forøget til 285 og under Forudsætning af Regimentsinddelingen til 301, medes en ny Lov har 339 paa Grund af det større Antal Linieafdelinger.

2) I Fællesudvalget stilledes fra Landstingets Side nogle Forslag om mindre Indrømmelser, der ansloges til Nedsættelse med ca. 150.000 Kr.

var tillige et Misbrug af Kronprindsens Stilling; Krigsministeren tilsigtede aabenbart ved at gøre ham til Kommissionens Formand at gjøre et Skridt som kunde antages at være Kongen og Kronprindsen til Behag, og som saaledes kunde bidrage til at sikre ham selv i hans Stilling; men det var et utilladeligt Skridt, fordi det bragte Thronarvingen, der jo tillige var Medlem af Statsraadet, i en skæv Stilling ved at gjøre ham til Part i en Sag, der ikke kunde undgaae at faa en politisk Karakter; en vordende konstitutionel Konge maa ikke misbruges ved at sammenblandes med den ansvarlige Ministers Arbejder og allermindst paa den Maade, som det her skete.

Hærlovsforslaget var for øvrigt et brugbart Arbejde, set fra et militairt Standpunkt, naar undtages et væsentligt Hovedpunkt, nemlig at Infanterie Mandskabets Uddannelse var forkvaklet. Organisationen af Artilleriet var god, men altfor opskruet og altfor stærkt paavirket af, at Ministeren og Lovforslagets Koncipist begge vare Artilleriofficerer, der særligt kunde ønske Antallet af Artilleriets Generaler og Oberster forøgede. Forplejningskorpset (Intendanturkorpset) havde ogsaa en ikke heldig opskruet militair Organisation. Men var Lovforslaget paa den ene, ovenfor nævnte Undtagelse nær, et brugbart Arbejde, set alene fra et militairt Standpunkt, saa var det lidet klogt fra et politisk Standpunkt. Et fra tidligere Krigsministres Forslag i mange Henseender forskjelligt nyt Lovforslag maatte let give alle Forsvars-Modstandere i Folketinget det Vaaben i Hænde, at »de Lærde vare uenige om et militairt Spørgsmaal«, og at man paa Grund af en saadan Uenighed kunde forsvare foreløbig at lade den i Virkeligheden saa paatrængende Revision af den bestaaende Hærordning udsætte indtil videre. Havde Kauffmann været politisk klog, saa havde han ladet det af de tidligere Krigsministre, Landstinget og Folkethingets Høre eenstemmig godkendte Udkast atter blive forelagt Folkethinget, og saa, hvis det virkelig optog alvorlige Forhandlinger søgt at faae de af ham attraaede Ændringer gennemførte under disse. Det var i Overensstemmelse hermed, at jeg havde tilraadet ham alt strax ved hans Tiltrædelse til Krigsministerposten (see det tidligere omtalte Brev til ham fra mig), men han, hans Kolleger og hans Raadgivere troede at være de klogeste. En anden stor politisk Uklogskab var det, at Hærlovsforslaget blev forelagt, uden at der samtidigt blev meddelt en specificeret Opgivelse af Udgifterne ved dets Gennemførelse. Noget som jo enhver lovgivende Forsamling maa forlange, naar et i finantsiel Henseende saa indgribende Forslag som en ny Hærlov skal behandles; ja, en virkelig Beregning over Udgifterne var ikke engang foretaget i selve Krigsministeriet, men kun et rent Skjøn over disse, og det endda paa en helt urigtig Basis, og Følgen deraf blev, at Krigsministeren i Lovforslagets Motiver og ved den mundtlige Forelæggelse af det opgav Udgiften til 600.000 Kroner mindre end det Beløb, som det ved den senere fuldstændige Beregning viste sig at

være, et Forhold der naturligt kun kunde svække Sagens Stilling i Folkethinget, og som maatte være saa meget mere forbausende som Marineministeren strax havde en fuldstændig og rigtig Beregning tilstede med Hensyn til Udgifterne ved det af ham forelagte Søværnslovsforslag.

Det af Marineministeren samtidig med Krigsministerens Hærlovsforslag Folkethinget forelagte Forslag til Søværnets Ordning var ogsaa forud blevet forarbejdet af en Kommission, hvor Kronprindsen dog ikke, men derimod Flaadens Admiral havde været Formand, og flere ældre Søofficerer og Militair-Technikere i øvrigt havde havt Sæde. Det var i det Hele et brugbart Arbejde; det var vel noget forskjelligt fra tidligere Forslag, men denne Forskjellighed var tildels begrundet i, at Torpedovæsenet i Samklang med Folkethingets Ønske var foreslaaet helt henlagt under Marinen, og at Maskinpersonellet var foreslaaet betydelig udvidet. Forslaget var, som alt ovenfor nævnt, ledsaget af nøiagtige Beregninger, affattede saaledes at de tillod en let Sammenligning med Udgifterne til Søværnet efter den gældende Finantslov.

Den 5. November begyndte 1. Behandling af Hærlovsforslaget, og den varede i hele 6 Dage.

Bojsen aabnede den første Dag Debatten med at udtale sig imod Forsvarsplanen, der ledsagede Lovforslaget, og imod selve Forslaget om Hærordningen, alt i Overensstemmelse med hans og Venstres tidligere Standpunkt. Oberst Tvermoes udtalte sig skarpt imod den foreslaaede Uddannelse af Fodfolkets Mandskab; men iøvrigt for Forslaget. Den næste Dag imødegik Krigsministeren Bojsens Udtalelser nogenlunde vel. Scavenius udtalte sig for Forsvarsplanen, der jo stemte med tidligere Krigsministres og med Folkethingets Højres Anskuelser. Etatsraad Juel udtalte sig politisk og mod Forsvarsplanen. Capitain N. P. Jensen (nu Oberstlieutenant) udtalte sig for Forslaget og Forsvarsplan, men paaviste det uheldige ved den foreslaaede Uddannelse af Fodfolket. Den 3. Dag talte Winther, Berg og Kock. Berg hævdede som Grundstandpunkt: »Jeg vil værge mit Land«, i det Hele ret imødekommende og erkjendende, at Forsvarets Concentration til Sjælland var berettiget, om han end ikke kunde anse det klogt af Ministeren, at han i Forsvarsplanen havde accentueret Kjøbenhavns permanente Befæstning. Den 4. Dag talte Leth, Bojsen, Alberti, Bajer og Dam; Bojsens Foredrag søgte at imødegaa de mod hans første Foredrag fremkomne Indvendinger. Den 5. Dag aabnede jeg Debatten med et længere Foredrag, sigtende til at støtte Lovforslaget og Forsvarsplan, og hvori jeg derhos særligt paaviste, at Erfaringerne fra Plevna ikke kunde bruges – som tildels af Berg antydet, – som Argument for, at Kjøbenhavn kunde nøies med en Feltbefæstning; da Tvermoes og N. P. Jensen havde udtalt sig imod den foreslaaede Uddannelse af Fodfolket, og da jeg troede det nyttigst i Sagens Interesse mere at støtte Lovforslaget som Helhed end at pointere Divergentserne i Anskuelserne

over dets Enkeltheder, gik jeg let hen over dette Punkt sluttende mig til Tvermoes' og N. P. Jensens Udtalelser om det. Endvidere talte den Dag N. P. Jensen, Scavenius, J. Sørensen (en af Bergs nye Mænd, der af ham var designeret til at indtræde i Hærudvalget), J. Pedersen, Busk, Dinesen og Kjær. Den 6. Dag talte V. Holm og Berg, igjen meget vidtløftig. Saa fik Krigsministeren atter Ordet for at udtale sig mod forskjellige af Talerne fra de foregaaende Dage. Han var aldeles personlig uhøflig mod Tvermoes, N. P. Jensen og Dinesen; ved at udtale sig imod Juel og Winther, streifede han ind paa de udenrigspolitiske Forhold og særligt paa en saadan Omtale af Preussen, som var aldeles utilladelig i en Ministers, ja endog i en Folketingsmands Mund, saa at vi nødsagedes til underhaanden at henlede hans Kollegers Opmærksomhed paa, at en Korrektur af hans Tale var for Landets Skyld uundgaaelig nødvendig, inden den blev trykt i Rigsdagstidende. Da en Korrektur imidlertid viste sig saa godt som umulig, blev efter Koneilspræsidenten (Estrups) Ordre og med Formandens (Krabbes) Tilladelse hele den paagældende Passus i hans Tale strøget i Rigsdagstidende; et lille Spor af den findes dog i Etatsraad Juels senere Svar til Ministeren samme Dag og i Holstein-Ledreborgs Udtalelse den følgende Dag under Søværnsloven. Efter Ministeren fik Bærentzen og Thorup Ordet, der begge paatalte Ministerens lidet passende Maade at affærdige Tvermoes og Jensen paa. Dinesen gjorde Bemærkning i lignende Retning. Juel svarede derimod Ministeren med Hensyn til Sagens politiske Side udadtil. Tvermoes svarede Ministeren i Anledning af hans Angreb paa ham, hvorpaa Ministeren søgte at slaae Retraite, – men ganske vist hverken behændigt eller heldigt – fra hvad han havde sagt ligeoverfor denne Dags Talere. Ogsaa N. P. Jensen og Ministeren vexlede personlige Replikker. Og med denne 6. Dag sluttede saa 1. Behandling af Hærlovsforslaget med Henviisning til et 15 Mands Hærudvalg.

1. Behandling af Søværnsloven paabegyndtes den 12. November og sluttede samme Dag. Paulsen aabnede Debatten med en lang Tale, hvori han hævdede, at Fjenden ingenlunde kunde siges at være Herre i vore Farvande, naar Flaaden fik den foreslaaede Udvidelse og saaledes blev sat i Stand til at hævde Kampen i første Linie. Jeg fik dernæst Ordet og udtalte mig kort, idet jeg sluttede mig til Lovforslaget. Holstein-Ledreborg holdt flere Gange vidtløftige Foredrag, i hvilke han søgte at hævde saavel Flaadens Betydning som vort Hovedvaaben som at imødegaae den i Krigsministerens Forsvarsplan antydede Landbefæstning om Kjøbenhavn ved meget stærkt at pointere Jyllands Forsvar som det egentlig Hovedsagelige; han vovede sig imidlertid herved saa Meget paa Glatis, at jeg ikke kunde andet end til Thingets og Krigsministerens store Moro at fastslaae som Resultat af hans Udvikling, at han var bleven Opfinder af den nye Kunst at ville forsvare Jylland mod en sydfra over Land fremtrængende Fjende ved Hjælp af Flaaden. Søværnslovsforslaget blev

efter end Debat henvist til samme 15 Mands Udvalg som Hærlovforslaget.

Det Udvalg, hvortil de to militaire Lovforslag vare blevne henviste, det saakaldte »Hærudvalg« blev valgt den 13. Novbr. og kom til at bestaa af 5 Medlemmer af Høire (Thomsen, N. P. Jensen, Paulsen, Scavenius og Dinesen), 4 af den radikale Gruppe (Berg, L. Pedersen, Skytte og J. Sørensen), 4 af den moderate Gruppe (Berntsen, Bojsen, V. Holm og Holstein-Ledreborg) samt 2 af de Udtraadtes Gruppe (Kjær og Stenbæk), hvilke sidste stemte sammen med de Moderate.

Det maatte nu være vor Opgave at see at faae dette Udvalg til at arbeide; efter hvad der var passeret ved 1. Behandling maatte vort Haab for Hærlovens Vedkommende udelukkende støtte sig til Hjælp fra de Radikale; og for Søværnsloven til Hjælp fra de Moderate. Berg og Bojsen vare nu de Eneste af Venstremændene, som besad nogen Arbeidsevne; Bojsen ville imidlertid af Sundhedshensyn tilbringe Vinteren i Syden, og da vi snart saae, at det var umuligt at faae mig som Høiremand valgt til Udvalgets Formand, og at Valget vilde komme til at staae mellem Berg og Holstein-Ledreborg, hvilken sidste utvivlsomt maatte antages at ville hindre enhver Arbeiden i Udvalget, besluttede vi som et pis-aller at kaste nogle af vore Stemmer paa Berg, der derved blev valgt til Formand. Berg syntes ogsaa at have Villie til at faae Sagen fremmet og det var tydeligt, at han for at være sikker paa at kunne styre sin Gruppe i samme Retning, af sine Meningsfæller netop havde faaet valgt 3 saa vege og ubetydelige Medlemmer som Pedersen, Skytte og I. Sørensen. Han rekurrerede ogsaa strax til min Hjælp for saa hurtigt som muligt at faae alle de Forespørgsler redigerede, som maatte afsendes til de 2 Ministerier; jeg valgte med Forsæt at forlange mange Oplysninger, fordi jeg fra tidligere Tid havde lært at Folkethingsudvalgene altid satte Pris paa, at Betænkningerne kom til at se tykke ud, selvom det var Ministeriernes aftrykte Skrivelser, der optog den største Plads, og fordi jeg ved disse Masser af Bilag haabede at kunne have et Middel til moralsk Tryk paa Udvalget for snarere at faae en Betænkning afgivet.

Men for at faae Berg og hans 3 Kolleger til at gjøre et Skridt fremad mod et fornuftigt Resultat og bort fra det Standpunkt som Venstre tidligere havde indtaget, indsaar vi ogsaa snart, at det var nødvendigt for os strax fra Begyndelsen af at gjøre et imødekommende Skridt imod ham. Det var af Hensyn hertil, at vi strax gjorde et Tilbud om – i Henhold til en af N. P. Jensen og mig hver for sig foretaget foreløbig Opgjørelse^{a)} at reducere Udgifterne ved Kauffmanns Lovforslag med 600.000 kr. og navnlig foreløbig at udskyde den foreslaaede betydelige Udvidelse af Fæst-

a) For at sikre os, at denne vor Opgjørelse kunde faae en alsidig Drøftelse, og at den ikke senere skulde kunde møde berettiget Modstand hos nogen af de militære Medlemmer i Folkething og Landsting,

ningsartilleriet, indtil Spørgsmaalet om Landets Befæstningsvæsen og særlig om Kjøbenhavns Befæstning kom til at ligge for. Det var ikke uden stor Betænkelighed, vi gjorde dette, og have senere maatte høre Bebrejdelser derfor af Ministeren, men det er fremdeles min Overbevisning, at det var et ligesaa vigtigt som nødvendigt Skridt, uden hvilket Berg ikke havde vovet sig fremad, og uden hvilket Hærlovsforhandlingerne dengang vare blevne ligesaa golde som i alle de foregaaende Aar. Det gjorte Skridt begyndte ogsaa snart at vise Frugter. Efter en god Maanedes foreløbige Forhandlinger, under hvilke vi med Maximum af Taalmodighed gik ind paa at besvare hvilkesomhelst af de Spørgsmaal, som Berg reiste om alle Lovens Enkeltheder, foreslog han som Formand »til Arbejdets Fremme« strax at vælge en Ordfører, Noget som ellers altid først sker, naar Forhandlingerne ere saa vidt fremskredne, at man kjende Udvalgets Hovedanskuelser, og at man veed, at den, der designeres til Ordfører, selv er en Repræsentant for disse. Han manøvrerede da med sine 4 Stemmer paa samme Maade, som vi havde gjort ved Formandsvalget, saa at jeg blev valgt til Ordfører baade for Hærloven og for Flaadeloven; det første til stor Forbauselse for de Moderate, det sidste til stor Sorg for Capitain af Flaaden Paulsen, der havde spidset sin Næse paa at blive Flaadelovens Ordfører, men begge Dele utvivlsomt til stor Gavn for Sagen, fordi jeg som tidligere Krigs- og Marineminister og navnlig som den, der af Alle paa den Tid havde arbejdet mest og grundigst i Hærlovssagen, besad den største Arbejdsduelighed, og – jeg tør sige det, uden at synes at være ubeskeden, thi det er jo ikke givet mig af mig selv – tillige var i Besiddelse af en Energi, der var vant til at overvinde Vanskeligheder, og som jeg nu som Ordfører kunde benytte til at pidske Enhver, der var i Udvalget, til uden Naade og Barmhertighed at gjøre Gavn. Medens jeg nu i al Stilhed ordnede alt til en Betæknings Afgivelse ved at samle og bearbejde alt det forhaandenværende Materiale (det lykkedes mig saa godt, at Betænkningen forelaa i et trykt Udkast, inden jeg endnu havde faaet alle Ændringsforslagene fra de forskjellige Parter) tilbød jeg officielt i Udvalget saavel de Radikale som de Moderate min Hjælp til Formulering af deres Ændringsforslag. Berg modtog først min Hjælp; i 4 lange Aftener fra Kl. 7,30 til 12 sad jeg sammen med ham og hans 3 Kolleger hørende deres Overveielser, for at faae Materiale til deres Ændringsforslag; jeg erindrer, hvor det forbausede Berg, at jeg een af disse Aftener for at hjælpe ham,

indbøde vi alle disse nemlig Obersterne Magius og Tvermoes, Capitainerne O. Blom og Bærentzen, Commandeur Carstensen og Capitain Paulsen, til en drøftelse af vort Forslag, inden vi fremlagde det for nogen Anden. Samtlige Herrer sluttede sig fuldstændigt til vor Mening, og Alle fastholdt denne paa Sagens senere Trin, Capitain Blom foretog kun en kort Tid nogle enkelte Slingringer, dog ikke af Mangel paa god Villie, men af en mindre heldig Naivitet.

havde undladt at gaa paa et Bal hos den russiske Gesandt, hvor Kongen, Kongehuset og hele la haute volée vare; for mig var dette nu ganske naturligt, thi, da jeg betragtede Hærlovssagens Fremme som en Livssag for Landet, ansaae jeg det som en Ærespligt for mig ikke at forsømme Noget, der kunne gavne den, og fra det Øjeblik jeg var bleven valgt til Ordfører og lige til den 25. Juli samme Aar, da et nyt Hærlovstillæg fik Kongens Underskrift, opgav jeg al privat Selskabelighed og ofrede mig udelt til den mig betroede Gjerning. De Moderate saae med Forbauselse, at jeg ydede Berg og hans Folk denne Hjælp; de troede at see en ny politisk Alliance aabne sig i det som i Virkeligheden kun var en ren teknisk Faghjælp. For imidlertid ikke at vække en Jalousie, der kunde være skadelig med Hensyn til Søværnsloven, som jeg kun kunde vente at faa fremmet ved de Moderates Hjælp – (og jeg havde ligesom alle Høiremedlemmerne strax været paa det Rene med, at vort Maal maatte være at faae begge Lovene igjennem, men at vi, hvis dette ikke kunde naaes, aldeles upartisk maatte søge hvilken som helst af dem fremmet, for hvilken der viste sig en Mulighed) – tilbød jeg strax efter Konferencerne med Berg i første Udvalgs møde atter min Hjælp til *alle* Parter. De Moderate turde imidlertid ikke nærme sig mig rigtigt; jeg pressede imidlertid Grev Holstein-Ledreborg, der fungerede som en slags Ordfører for dem i den Grad, ved altid kun at give ham meget korte Tidsfrister til at afgive sine Ændringsforslag, at han blev nødsaget til at give nogle af dem fra sig; men da jeg saa pludselig med disse i Haanden henvendte mig til en af hans Kolleger i Udvalget, nemlig Kl. Berntsen, med Meddelelse om, at Holsteins Ændringsforslag aldeles ikke udtrykte det, som var hans og de øvrige Moderates Mening, og paaviste, hvorledes de burde have været formulerede, begyndte de at faae Tillid til mig, og kort Tid efter blev det da ogsaa mig, som virkelig kom til at koncipere dem helt og holdent for dem. Nu var Vendepunktet kommet; jeg stod med alle Parters fulde Tillid, og det var netop den Omstændighed, at de Moderate erkjendte, at jeg aabent og ærligt forhandlede med dem og handlede loyalt paa deres Vegne, uagtet jeg med Hensyn til Sagens Realitet var af en saa forskjellig Mening, der senere bevirkede, at de med fuld Tillid kom til mig, da pludselig i Juli Maaned en uventede Chance for at faae Hærrevisionen igjennem viste sig, som ledte til den endelige Lovs Vedtagelse. Paa denne Maade fik jeg alle Parters Ændringsforslag skrevne og formulerede, og et foreløbigt Udkast til en Betænkning med Ændringsforslag tilsendt Krigsministeren^b).

- b) Efter vore Ændringer vilde Udgifterne til Hæren blive ca. 400.000 Kr. mere end tidligere, efter de Radikales Forslag vilde der ske en betydelig Reduktion i alle Vaabenarter og Udgifterne blive holdte ca. 1 Million under tidligere, efter de Moderates Forslag vilde Udgifterne blive endnu mere formindskede.

Den foreløbige Betænkning svarede omtrent til den endelige Betænkning af 7. April 1880; thi Konferencen med Ministeren ledte ikke til nogen Forandring i den. Hans Udtalelser i denne vare meget uheldige; i Stedet for at imødegaae de Radikales og de Moderates absolut urigtige Standpunkt indskrænkede han sig egentlig kun til at angribe os, og det endda paa en alt andet end venlig Maade. Da Mødet var forbi, vare de Moderate henrykte, men vi fra Høire Side meget forstemte, thi det var os klart, at Ministerens Optræden ikke gav noget Haab om at Hærlovsforhandlingerne skulde kunde lede til noget Resultat; Berg, der af forskjellige Grunde jo gjerne ville protegere Kauffmann, hvem han haabede at kunne afpresse betydelige Koncessioner, udtalte ligeledes efter Mødets Slutning, at havde der været blot Spor af politisk Klogskab hos Kauffmann, saa havde han støttet sig til vore Forslag; i hvilket Tilfælde han selv strax vilde have nærmet sig disse mere, men at det nu, naar Ministeren ikke engang vilde gaae os et eneste lille Skridt imøde, ikke var nogensomhelst Grund for ham til at rokke sig af Stedet.

Hærlovsforslagets 2. Behandling begyndte den 22. April og varede i 4 Dage. Under disse motiverede jeg, Berg, Holstein og Kjær henholdsvis Høires, de Radikales, de Moderates og de Udtraadtes Ændringsforslag. I de 2 første Dage deltog ogsaa Krigsministeren i Forhandlingerne uden at gjøre anden Skade end, at han for tidligt henviste til samme Tanke som Berg alt ved 1. Behandling havde udviklet, og som Ministeren nu troede at gjøre sig behagelig for ham ved at optage, nemlig, at noget egentligt Resultat først kunde ventes opnaaet i Fællesudvalget; en Udtalelse af en saadan Natur fra Ministerens Side maatte selvfølgelig modvirke enhver Imødekommen fra Venstres Side paa Sagens daværende Trin. Den 3. Dag af Forhandlingerne var Ministeren i høieste Grad uheldig; da forhandlede nemlig blandt andet den af os foreslaaede Ændring til Infanteriets Tjenestetermin. Da Ministeren følte sig for svag i Kundskaber og i Argumenter til at turde imødegaae os, forsøgte han at imponere ved aldeles uventet at oplæse en af ham fra den kommanderende General i 1. Generalkommandodistrikt, General Nielsen, indhentet Erklæring, der gik skarpt mod vort Forslag, og citerede samtidig en Udtalelse fra Generalinspektøren for Fodfolket, General Stricker, der syntes at gaae vore Forslag imod. Uheldigvis for Ministeren vidste jeg imidlertid for godt Besked om Tingene. Jeg kendte nemlig fra min tidligere Stilling som Direktør for Krigsministeriet og som Krigsminister tilstrækkelig til, at General Nielsen betragtede det som sin Hovedopgave ved Erklæringers Afgivelse at udtale sig, saaledes som den paagældende Minister ønskede at faae den affattet til det Brug, han havde for den; og den paaberaabte Udtalelse fra General Nielsen var derfor uden Betydning for mig. Om General Stricker, der derimod altid søgte at sige sin Mening aabent og uden noget Bihensyn, vidste jeg derimod, at han havde udtalt sig for den

af os foreslaaede Tjenestetetermin, og at det altsaa var en ligefrem Perfidie af Ministeren nu at undlade at oplæse denne hans Udtalelse; men i Stedet derfor at oplæse en anden Erklæring fra ham afgivet ved anden Lejlighed om et andet Spørgsmaal, der kunde bruges til at gjøre et Skin af, at ogsaa General Stricker misbilligede vore forslag. Stakkels Kauffmann, han har aldrig, hverken før eller senere, kunnet lære, at Ærlighed varer længst. Jeg ansaa mig derfor forpligtet til meget skarpt at udtale mig imod overhovedet at misbruge indhentede tjenstlige Erklæringer som Skalkeskjul for Mangel paa Argumenter og navnlig mod at gjøre det paa den Maade, at Erklæringerne ikke meddeltes Udvalgene til Overveielse og til mulig Overbevisning, men derimod pludselig førtes ned i Debatten i Thinget for at tilveiebringe Overraskelse. Dette mit Svar gav anledning til et skarpt Replikskifte mellem Ministeren og mig, som endte med, at han til Thingets Forbauselse udtalte den høist besynderlige Doktrin, at det var Udvalgenes Ordføreres, og altsaa in casu min Pligt at søge Ministeren i Krigsministeriet for at forespørge, om han havde yderligere Oplysninger at meddele, medens jeg som Modsætning dertil maatte hævde, at det var Ministerens Pligt i den Sags Interesse, som han havde at forhandle, at meddele Thingene og særlig Udvalgene alle de Oplysninger, som han havde, og som kunde være nyttige til Vejledning og til forskjellige Forslags rette Bedømmelse. Hele denne Episode gjorde naturligvis et *høist* pinligt Indtryk paa Alle, der ønskede Forsvarssagen fremmet; thi den viste alle yderligere, hvor lidt man kunde stole paa Ministerens Ord, og Oplæsningen af de 2 Generalers Erklæringer gjorde ogsaa et meget uheldigt Indtryk i Hæren, hvor Mange altfor godt vidste, at General *Strickers* Udtalelser og Mening var en hel anden Een end den, Ministeren havde villet lægge ham i Munden. Lovforslaget blev naturligvis vedtaget i alt Væsenligt som af Venstre særlig af Berg foreslaaet og altsaa i en ubrugbar Skikkelse.

Omtrent samtidig med Hærlovsforslaget gik Søværnslovsforslaget sin Gang gennem Udvalg og Thing; men heldigvis paa en lettere og behageligere Maade. General Kauffmanns uheldige Optræden tjente som Modsætning til at stille Marineministerens Maade at forhandle med Udvalget paa i et godt Lys; han var aaben og høflig mod Alle, og jeg havde det Held, at jeg altid kunne faae et tydeligt og bestemt Svar fra ham, om hvor langt han kunde og vilde gaae, og han gik aldrig fra en Aftale, naar den eengang var truffen og var stedse villig til at høre og følge de Raad, som jeg af Hensyn til Sagens Fremme troede at burde gjøre ham.

Paa Grund heraf kunde jeg i mine Forhandlinger i Udvalget og navnlig med de mod Søværnsloven velsindede Moderate altid hurtigt slaae til og strax at binde dem, naar de havde gjort os en Indrømmelse, ved øjeblikkelig at opstille den som et Ændringsforslag, der var stillet af dem og tiltraadt af os. Paa denne Maade lykkedes det at faae Majoritet (Høire

og de Moderate) i Udvalget for en meget væsentlig Forøgelse af alle Flaadens Kadrer og for en betydelig Udvidelse af Bevillingerne til de særlige Udrustninger. Udvalgsbehandlingen kom derfor til at foreligge i en forbausende god Skikkelse med Undtagelse af 2 Punkter, nemlig Bergs Ændringer om at nægte den foreslaede Udvidelse af Aarsudrustningen og Holsteins Ændringsforslag om, at den nye Flaadelov ikke maatte træde i Kraft før sammen med den nye Hærlov; vi vidste imidlertid godt, at de forud nævnte Ændringsforslag ville blive forkastede af os og de Moderate i Forening, og at de sidste kun vare opstillede rent politiske for at dække de alt gjorte betydelige Indrømmelser og at disse Forslag atter vilde blive forladte enten ved 3. Behandling, eller naar Loven kom tilbage fra Landstinget.

Søværnslovens 2. Behandling gik derfor meget let, endog paa 2 Dage (den 28. og 29. April), uden at der kom noget Nyt eller Interessant frem i Diskussionen. Jeg, Berg og Holstein forsvarede vore forskjellige Forslag, og Marineministeren og jeg kjæmpede Side om Side. Holsteins Forslag om de 2 militaire Organisationsloves Sammenkobling med Hensyn til Tidspunktet, hvor de skulle træde i Kraft, (og som i Virkeligheden var det samme som at sige at Søværnslovens Ikraftsættelse skulde udsættes til en ubestemmelig Fremtid) blev naturligvis vedtaget.

Efter at de 2 Lovforslags 2. Behandling var afsluttet vendte de begge tilbage til fornyet Overveielse indenfor Udvalget. Da Chancen ubetinget var størst for at faae Søværnsloven igjennem, og da jeg jo hellere vilde have 1 af Lovene frelste end ingen af dem, foranledigede jeg at denne kom paa Dagsordenen til 3. Behandling inden Hærloven.

Søværnsloven blev saa underkastet 3. Behandling i Folkethinget den 12. Mai. Berg havde stillet Forslag om at forkorte Indkaldelserne for Mandskabet og Bevillingerne til Udrustningen; Marineministeren foreslog, at den ved 2. Behandling vedtagne Bestemmelse om de to militaire Loves Sammenkobling skulde falde bort, og de Moderate havde for det Tilfælde, at dette Ministerens Forslag skulde blive vedtaget i sidste Øjeblik opstillet et nyt Underændringsforslag, der gik ud paa, at Søværnsloven først skulde træde i Kraft, naar det ved Lov var bleven fastslaet, at Udgiften til Hær og Flaade i Forening ikke vilde være aarlig mere end 12.000.000 Kroner. Vort Haab og Forventning gik nu ud paa, at Bergs Forslag skulde blive forkastede af Høire og de Moderate i Forening, at Ministerens Forslag skulde blive vedtaget og de Moderates Forslag forkastet af Høire og de Radikale i Forening, og at de Moderate saa, efter at have vist denne store, men ubelønnede Tapperhed at have villet hævde de saaledes begge forkastede Forslag om Sammenkoblingen og om et Maximum for Militair Udgifterne – skulde have faaet samlet Courage nok til endelig i Forening med os at stemme for Lovens Vedtagelse, (som de Radikale derimod antoges at ville stemme imod, saa snart Bergs Æn-

dringsforslag var blevne forkastede), og hvorved det altsaa vilde være lykkedes at faae Søværnsloven endelig vedtaget af Folkethinget i en i alle Henseender fuldt brugelig Skikkelse, saaledes at den ikke behøvede at vende tilbage fra Landstthinget, og at dens Skjæbne saaledes var fuldt sikret. Selve Forhandlingen i Salen var derfor meget spændende, og det var lige ved, at vort Haab skulde briste. Thi da Berg trængte Grev Holstein-Ledreborg svært, haanede det af de Moderate opstillede Ændringsforslag og bebudede, at de Radikale sandsynligvis ville stemme mod hele Loven, hvis hans Forslag om Besparelse ikke blev vedtagne, begyndte Holstein at blive bange og endog at bruge saa mistrøstende ord som, at Lovforslagets Skjæbne ogsaa »blev ham særdeles ligegyldigt«, hvis Bestemmelserne om Maximal-Udgifter til Forsvarsvæsenet ikke blev vedtaget, og det saae i det Øjeblik ud, som om de Moderate vilde svigte den os tilsagte Hjælp til Søværnslovens Fremme. Men heldigvis indsaae V. Holm og Kl. Berntsen begge to strax, at Sagen vilde være tabt, hvis Holsteins Ord vare blevne de sidste, der var fremkomne fra moderat Side; og da traadte de begge meget energisk og varmt op med en bestemt Erklæring om, at hvis Thinget ikke vilde vedtage den af dem opstillede Underændring, maatte det være Thingets Sag, at de under alle Omstændigheder vilde stemme for Loven, da de i det hele ansaa den for god og nyttig for Marinens Udvikling. Slaget blev herved vundet. Under aandeløs Tavshed foregik Afstemningen, der gav os det haabede og forventede Resultat. Flaadeloven var frelst; i en brugbar Skikkelse var den nu bleven vedtaget, endelig, mere end 7 Aar efter at jeg i 1873 første Gang havde forelagt den. Da Resultatet blev publiceret, følte jeg det som en af de lykkeligste Dage i mit Liv; jeg var saa overvældet af Glæde, at Taarerne trængte sig frem i mine Øine, og jeg forlod derfor hurtigt og i Stilhed Mødet, saa at kun Rektor Dahl, der tænkte og følte som jeg, fik Tid til at komme hen at trykke min Haand som den, hvis Ihærdighed for Flaadens som for hele Forsvarsvæsenets Udvikling nu for første Gang i 7 Aar saae en god Frugt deraf. Da jeg senere kom ind i Salen hørte jeg, at ogsaa Alle vare glade med Undtagelse af Berg; han havde her baaret sig dumt ad, og det ærgrede ham. Han havde her, som saa ofte før villet være Diktator, han havde troet at kunne tvinge os til at stemme efter hans Ønske, og han havde ikke skarpt Blik nok til at see, at han ligesom V. Holm og Kl. Berntsen vilde staa langt stærkere og bedre, naar han havde kunnet bekvemme sig til at stemme *for* hele Loven uagtet hans Ændringsforslag var blevne forkastede, end ved nu at stemme imod Loven og saaledes overlade hele Æren for dens Vedtagelse til de af ham saa stærkt hadede Moderate. Berg var derfor meget vred over Resultatet, og deriblandt ogsaa paa mig: »efter det Resultat, som De har faaet med Hensyn til Søværnsloven, faar De nu ingen Hærlov, Hr. General, som jeg ellers havde villet, det er umuligt nu, i al Fald ikke muligt ved min Hjælp!«

vare hans Afskedsord den Dag til mig. Fremtiden skulde vise, at han fik Ret, men rigtignok paa en hel anden Maade, end han dengang havde tænkt sig.

Naar Søværnsloven gik igjennem var Aarsagen dertil, som det vil være fremgaaet af det Foregaaende, desværre ingenlunde den, at den moderate Venstregruppe som Helhed betragtet havde nogen stor Kjærlighed til Flaaden eller noget virkeligt Blik for Forsvarsvæsenets Betydning; det var kun hos enkelte, som Højmark, Kl. Berntsen, V. Holm og Bojsen (denne var iøvrigt af Sundhedshensyn bortrejst under hele Flaadelovens Behandling), at dette var Tilfældet. Men Sagen var den, at alle Venstremændene baade Radikale og Moderate i 1879 og 1880 havde en Følelse af, at deres Vælgere begyndte at lytte til vore stærke og velbegrundede Angreb paa dem, fordi de i 7 Aar havde nægtet de militaire Loves Revision og derved havde ladet meget forfalde. Berg valgte nu at kokettere til Kauffmann i Følelsen af, at han i ham havde en Mand for sig, som han kunde presse længere ned end os Andre, der hidtil havde staaet stive og bestemte; de Moderate foretrak, for at drille Berg og Kauffmann at være imødekommende mod Marineministeren, der var høflig mod dem og syntes dem paalidelig, og de foretrak derfor at kaste deres Kjærlighed paa Søværnsloven, der desuden havde mindre Merudgift end Hærloven, og ved hvis Vedtagelse de haabede at gjøre Alliancen Berg-Kauffmann til en Latterlighed og derved Kauffmann og maaske endog hele Regieringen til en Umuelighed.

Jeg tør, – uden at være ubeskeden – sige, at Flaadeloven dog vist knap, i al Fald ikke saa godt og saa hurtigt var bleven ført gjennem Folkethinget, hvis jeg ikke var bleven valgt til Udvalgets Ordfører og havde skilt mig ved mit Hverv med lige saa stor Loyalitet som Energi; thi der var megen Inertie at overvinde paa mange Punkter; underligt nok var det jo Berg, der havde faaet mig valgt til Ordfører, og som dog skulde høste saa liden Glæde deraf. Lad mig med det samme afslutte Beretningen om Søværnslovsforslagets senere korte Skjæbne. Det gik gjennem Landsthinget i 3 korte Behandlinger, den 14., 22. og 26. Mai uden Udvalgs Nedsættelse og ophøiedes til Lov den [28.] Mai s. A. Ved Behandling betegnede Marineministeren Loven som et Fremskridt i mange og væsentlige Henseender uden at der var et Tilbageskridt i nogen Henseender fra det Bestaaende. Han takkede Folkethingets Høire »hos hvem han havde faaet en aldrig svigtende Understøttelse«, de moderate og særlig V. Holm og Kl. Berntsen. Kommandør Carstensen sluttede sig til Loven med Anbefaling og takkede derhos Marineministeren samt særlig mig som Folkethingsudvalgets Ordfører; Kammerherre Jessen rettede og en speciel Tak til mig for min Virksomhed for Flaadeloven som for Forsvarsvæsenet overhovedet. Uagtet jeg ikke betvivler, at min gamle Ungdomskammerat, Marineministeren, ogsaa følte sig mig i høieste Grad forbunden, saa har

jeg dog ingen Erindring om, at han særlig har givet denne Følelse videre Luft lige over for mig; han har dog maaske sagt mig et par Ord i den Anledning eller i al Fald troet, at han har gjort det, – men underligt nok, har hverken Konseilspræsident Estrup eller nogen af hans andre Kolleger nogensinde sagt mig blot det allermindste venlige Ord i den Anledning; det skal imidlertid være dem fuldt tilgivet, thi jeg havde personlig hos mig selv stor Glæde af min Virksomhed som Flaadelovens Ordfører i Folkethinget, og jeg takker Vor Herre af mit ganske Hjerte, fordi han har lagt Velsignelse i min Gjerning. Jeg skylder ogsaa Sandheden at tilføje, at Marinens Officerskorps betragtede mig som den, der egentlig havde skaffet dem Flaadeloven, og jeg erindrer med Taknemmelighed mange smukke Beviser for mine maritime Kammeraters venlige Følelser for mig i den Anledning.

3. Behandling af Hærloven fandt Sted den 13. Mai i et Formiddags- og et Aftenmøde. Ministeren havde ingen Ændringer stillet, da han »først vilde høre Landstinget«; vi havde heller ikke stillet nogen da de, vi havde opstillet ved 2. Behandling, jo hverken havde faaet Tilslutning i Thinget eller hos Ministeren. Kun Berg havde stillet Ændringsforslag, der alle vilde gjøre Lovforslaget endnu tyndere end saaledes som det alt var blevet vedtaget. I Anledning af en Skrivelse, som Ministeren havde tilsendt Udvalget og som syntes blandt andet at tilsigte at stemple vore tidligere Ændringsforslag som saa radikale og uheldige, at Landstinget ikke vilde kunne tage imod dem, ansaae jeg det for Pligt at paavise, at vore Ændringer vare langt nærmere ved Landstingets Opfattelse af Sagen end selve Ministerens, og da han søgte at hævde, at vi navnlig vare gaaede for vidt i Afknapning af Kadrene og i unødvendige og utidige Concessioner, maatte jeg med Tallene i Haanden paavise ham det Urigtige heri og atter udhæve, at Betingelsen for, at vi overhovedet havde kunnet faae Hærudvalget til at arbeide, havde været, at vi begyndte med at gjøre i det Mindste nogle Indrømmelser ligeoverfor Venstre. Ellers hændte intet mærkeligt, uden at Berg i Aftenmødet leilighedsvis afgav den Erklæring »at det var urigtigt, naar Piecer og Blade havde stemplet Høire i Udvalget som havende ville forhindre Hærloven: tværtimod det var Høires Arbeidsomhed det skyldtes, at Loven overhovedet var kommen til 2. og 3. Behandling i Thinget«. Denne Erklærings Afgivelse havde sin lille Historie. Høire i Hærudvalget, særlig N. P. Jensen og jeg, havde hele Vinteren været Genstand for de mest hadefulde og bagtaleriske Angreb, der navnlig gik ud paa, at vi forhindrede Hærlovens Fremme, og at vi ville være Ministre istedet for Kauffmann. Om end disse Angreb ikke aldeles udgik fra selve Krigsministeren, der jo forresten gjerne søgte at være uærlig mod os og at omtale os ilde saaledes blandt Andet hos Kongen og Kronprindsen, saa stammede de i al Fald fra en Kreds, hvor Krigsministeriets Directeur Oberst Bahnson og hans gode Venner Artilleri-

kapitain Schack og Ingenieurkapitain Arendrup havde deres stadige Gang, og selv Høireblade som Dagbladet og Punch bleve inspirerede derfra om at udtale sig i lignende Retning, hvilke de ogsaa nogle enkelte Gange virkelig gjorde²⁾. Vore Venner i Thinget vare indignerede derover, og selv Venstre i Hærudvalget fandt dette for stift og saa absolut stridende mod Sandheden, at det kom paa Tale i selve Udvalget, og Berg, der var Udvalgets Formand forlangte og fik i den Anledning en Bemyndigelse af Udvalget til at benytte dets Forhandlingsprotokol for at afvise det Usande i Beskyldningerne mod os. Dette hændte imidlertid, inden der stillede sig en bestemt Udsigt til at faae Søværnsloven igjennem; og da han saa senere saae, at denne Lov maaske kunde komme til at blive vedtaget uden hans Medvirkning, ja imod hans Villie, glemte han pludselig den givne Bemyndigelse og indrykkede aldrig den Erklæring til vort Forsvar, som han tidligere som Formand selv havde erklæret det for en Pligt mod os at afgive. Da han nu ved Hærlovens 3. Behandling blev mindet om denne besynderlige Glemsomhed, var det, at han nødtvungen maatte afgive den ovenfor citerede Erklæring, men valgte at gjøre det paa en saadan Maade, at der blev lagt saa lidt Mærke til den som muligt, og at den blev afdæmpet ved senere Tilføininger. Mellem de Moderate og Berg var Ordskiftet iøvrigt ofte skarpt, navnlig da de Første truede med at forkaste hans Ændringsforslag og derved at ville stemme mod hele Loven. Hans Ændringsforslag blev ogsaa forkastet, og Loven gik saa til Landstinget; de Moderate stemte mod Vedtagelsen, de Radikale og vi fra Høire for den, fra vor Side dog kun med det udtrykkelige Forbehold, at det ikke var, fordi vi fandt Loven blot nogenlunde brugelig, men fordi vi ønskede at give Landstinget Leilighed til at forandre den.

Efterat Hærlovsforslaget i den Skikkelse, som det havde modtaget i Folkethinget, havde været til 1. Behandling i Landstinget den 20. Mai,

²⁾ Bladet Punch for 26. febr. 1880 indeholder en vise med overskriften: »I Tiden. Efter en almindelig kritik af folketinget i de første 3 vers omtales C. A. F. Thomsen og N. P. Jensen på følgende måde i de to sidste vers:

4. Dog mest det harmer os, at Forsvarsplanen
De Herrer ta'er sig sikkert lidt for let!
– Endskønt vor Tid er kommen slemt i Vanen
Med alt at gjøre klart ved Næveret.
Og skøndt den Hær, vi samle kan om Fanen,
Har Udsigt til en Ende, saare slet,
Fik dog i Tinget Landets Velfærdssags Vej
En travrig Lighed med en Farimagsvej!
5. Vel véd vi, Hastværk har en vis Mand skabt,
Der næppe var Borgmester her i Landet;
Men Øjeblikket er os tilmaalt knapt,
Og vi maa bruge det, imens vi kan det,
Thi Smerten bliver ej med Sindsro blandet,
Naar Landets Eksistens en Gang gaar tabt,
Fordi maaske Hr. *Thomsen* eller *Jensen*
Ej nu kan søbe Kaal med *Excellensen*.

under hvilken Krigsministeren udtalte sig for sit oprindelige Forslag, Oberst Magius hovedsagelig i Overensstemmelse med det Standpunkt, vi havde indtaget i vor Betænkning, og Kapitain Blom gjorde nogle specifik – artilleristiske Bemærkninger, henvistes det ogsaa her til et Udvalg paa 15 Medlemmer, med Fr. Krieger som Formand, General Haffner som Ordfører og Kapitain Blom som Sekretair. Udvalget valgte atter et Underudvalg, bestaaende af Haffner, Blom, Oberst Magius og Kammerherre Fallesen, hvilken sidste jo oprindeligt havde været Artillerie-Officer og over Posten som Kommandant paa Bornholm uventet var naaet til Stillingen som Chef for det Kgl. Theater. General Haffner søgte strax mig, og Oberst Magius ligeledes for at raadslaae om Stillingen; Krieger satte sig ogsaa strax i Forbindelse med mig. I Begyndelsen tegnede Alt imidlertid godt, thi Haffner var ikke stærk og, endskjønt personlig meget flittig, dog lidet egnet til hurtigt at præstere noget virkeligt positivt Arbejde; han føle sig ogsaa paa en lidet heldig Maade bundet ved, hvad han selv som Krigsminister, om end under helt forskellige Forhold, havde forelagt. Magius var meget tunghør og evnede ikke at beherske en Debat eller lede Andre, endskjønt hans Blik paa Sagen var det sundeste: Blom og Fallesen vare, medens Hærloven behandledes i Folkethinget, blevne stærkt paavirkede fra ministeriel Side, den Første vistnok navnlig af Oberst Bahnson, den Sidste nærmest af Kauffmann og dennes Ven, Kultusminister Fischer; Blom var derhos, skjøndt ellers en skarp Tænkner, ikke klar i organisatoriske og i politiske Spørgsmaal, som han aldeles ikke før havde beskæftiget sig med; Fallesen var overfladisk og let. Jeg blev da indbudt til at forhandle med hele det nævnte Underudvalg, hvor Blom og Fallesen var lige ved at tage Luven fra de Andre; men heldigvis indbød Krieger mig ogsaa til at fremsætte min personlige Mening om Sagens Realitet aldeles uforbeholdent for ham, og da han sluttede sig til den, lykkedes det at faae den til at trænge igjennem hos hele Udvalget til hvilket Underudvalget afgav Referat. Som Følge deraf blev det faktiske Resultat, at det blev mig, der nu ogsaa paa Landstingsudvalgets Vegne, kom til at diktere de af dette opstillede Ændringsforslags hele Indhold og Form, og disse kom derfor til at falde sammen i alle Principspørgsmaal med de af os i Folkethinget opstillede Ændringsforslag kun med noget større Kadrer og noget mere Fæstnings-Artilleri, hvilken Forøgelse Krieger, Haffner og jeg ansaae det rigtigt at faae opstillet i Landstinget for at vi kunde have Noget at slaae af paa, dersom der igjen skulle blive en virkelig Forhandling i Folkethinget om selve Sagen.

Ved 2. og 3. Behandling, henholdsvis den 10. og 14. Juni bleve samtlige af Udvalget opstillede Ændringsforslag vedtagne, og Krigsministeren, der ikke havde vidst at vinde mere Sympati i Landstinget end i Folkethinget, maatte da bide i det sure Æble at tiltræde Ændringsforsla-

gene à contre cœur, skjøndt de i alt Væsentligt vare de samme som dem, han havde vraget i Folkethinget, dengang vi bare dem frem; endogsaa vort Forslag om Infanteriets Tjenestetetermin, som han saa stærkt havde haanet, men som Landstinget nu atter opstillede, maatte han slutte sig til, idet han erklærede Lovforslaget med Landstingets Ændringsforslag som fuldt acceptabelt for sig.

Lovforslaget saaledes ændret vendte nu atter tilbage til Folkethinget for der at underkastes eneste Behandling. Folkethingets Hærudvalg traadte da igjen sammen. De Moderate vilde fremdeles nægte Lovforslagets Vedtagelse og foresloge en motiveret Dagsorden, hvormed Loven – under Henvisning til det Urigtige i at opsætte den egentlige Forhandling af Sagen til et eventuelt Fællesudvalg, hvilket var Bergs og følgelig ogsaa Kauffmanns Taktik, under Misbilligelse af Regjeringens Mangel paa Imødekommen i Sagen og under Paaskud af, at den i Lovforslagets Motiver meddelte Forsvarsplan ville præjudiceres ved Vedtagelsen af Lovforslaget, – skulde slaaes ihjel; Holstein-Ledreborg optraadte fremdeles som de Moderates officielle Ordfører; men Bojsen kom hjem fra sin Udenlandsrejse kort inden eneste Behandling skulde finde sted og fra nu af stærkt medledende; hans Hjemkomst netop nu betragtede vi strax som det største Uheld, Hærlovsagen i Øieblikket kunde lide; underligt nok skulde det Modsatte senere vise sig at blive Tilfældet. Vi fra vor Side erklærede strax i Udvalget, at vi fremdeles vare villige til Koncessioner omtrent i samme finansielle Udstrækning som tidligere, hvis vi derved kunde opnaae Enighed indenfor Udvalget eller i det Mindste større Tilslutning fra en Majoritet i Udvalget; men at vi i modsat Tilfælde agtede at slutte os helt til Landstingets Forslag, som vi i alle Henseender maatte anse for brugbart og godt. De Radikale fra deres Side vilde ikke gjøre nogetsomhelst imødekommende Skridt mod os, tværtimod foreslog Berg Lovforslaget fuldstændig bragt tilbage til den Skikkelse, Folkethinget sidst havde givet det, og han opstillede tillige atter alle de af ham ved 3. Behandling fremsatte, men dengang forkastede Forslag, der altsaa vilde gjøre Lovforslaget endnu mindre brugbart, Alt hovedsagelig for at vise, at det var ham, der i Hærlovsagen var Situationens Herre, og at det kun var fra ham, at det frelsende »sidste Ord«, som han havde lovet at sige i Fællesudvalget, kunde komme.

Efterat samtlige 3 Grupperes Ændringsforslag vare blevne opstillede, og samme Morgen som eneste Behandling skulde paabegyndes, nemlig Fredag den 25. Juni, sammenkaldte vi Høire-Medlemmer af Hærudvalget samtlige vore Høire-Meningsfæller i Folkethinget til et Møde for at gjøre dem bekendt med Sagens hele Stilling for Øieblikket. Det havde været mit Ønske, at et saadant Møde alt kunde være afholdt tidligere for at sikre os vore Meningsfællers Tilslutning i Tide, men Scavenius var navnlig imod, at det afholdtes tidligere »for at undgaa mulig Vrøvl fra deres

Side«. Vi udviklede da, at der ikke var noget Haab for Hærlovens Fremme, idet vi efter vor Mening burde stemme mod Bergs ravgale Forslag, og Bergs Folk saa efter al Rimelighed vilde stemme mod Loven sammen med de Moderate, naar hans Forslag vare blevne forkastede af de Moderate og os i Forening; vi saae ikke noget Haab for Sagen ved at lade den gaae til Fællesudvalg, thi vi havde ikke nogen Tro til, at Bergs »sidste Ord« nu, – efterat Søværnslovens Vedtagelse var sket mod hans Vilie – skulde indeholde noget Brugbart, og i al Fald betragtede vi en Forhandling mellem ham og en saa upaalidelig Mand som Kauffmann, der var villig til at offere Infanteriets Batailloner for en Udvidelse af Artilleriet, for meget farlig^c). De fleste af vore Meningsfæller, blandt andre alle de Militaire, vare enige med os; Enkelte mente dog, at vi burde lade Sagen gaae til Fællesudvalg, saaledes Koch og den altid ængstelige og bløde Hage, der endog vare villige til at stemme for Bergs gale Forslag, hvis vi ville tilraade det, men som i øvrigt lovede at ville rette sig efter os. Andre mente, at vi burde have opstillet Ændringsforslag, som Berg kunde have gaaet ind paa, det vil sige andre gale Forslag; thi fornuftige Forslag vilde Berg paa den Tid ikke gaae ind paa. Da jeg var gaaet bort for at spise Frokost i Tiden mellem Partimødet og Mødet i Salen, havde Bille tilraadet Scavenius, Dinesen og Jensen at forsøge saadanne gale Ændringsforslag opstillede; de opfandt da et saadant, som gik ud paa, at stryge i Lovforslaget hele Kapitlet om Kadrene, hvorved Loven altsaa blev gjort ubrugelig; men dog Afdelingernes Antal fastslaaet. De havde i Mellemtiden ladet det trykke og ventede paa min Tilbagekomst med denne Overraskelse til mig; jeg var letsindig nok til at

c) At Kauffmann virkelig var villig til at offere 6 Batailloner Infanteri, er for mig utvivlsomt, skjøndt han senere har benægtet det. I Forhandlinger, jeg alt inden 2den Behandling af Hærlovsforslaget i Folkethinget havde med ham, engang jeg havde søgt ham i Krigsministeriet, kunde jeg ikke faae ham videre end til at love, at han i alt fald først paa Sagens seneste Trin vilde offere nogle Batailloner, og jeg kunde aldrig under Forhandlingerne i Thinget, skjøndt jeg stærkt provocerede ham dertil, faae ham til at erklære sig bestemt enig med mig i at holde paa de 30 Batailloner. Det var i Virkeligheden paa Grund af denne stærke Paavirkning dertil, at han og hans vare saa vrede paa mig; men det var for mig et Principsspørgsmaal at holde paa Infanteriets Styrke. Under de nævnte Forhandlinger var han uforsigtig nok til endog at vise mig en Beregning af Bahnson og Dalberg over den Besparelse, der vilde naaes ved at inddrage 6 Batailloner, Noget, der yderligere maatte vise mig den Fare, som desangaaende truede fra denne Kant; og hans sidste Ord i Samtale var da »at han tilsidst agtede at tage Hærloven, hvordan den saa iøvrigt blev, naar de af ham foreslaede Forandringer ved Officersskolen bleve vedtagne« (sic!).

give mit Samtykke til at det blev stillet af os i det sidste Øieblik og omdelt lige ved Mødets Begyndelse. Vi havde imidlertid gjort Regning uden Vært; thi, da det først blev omdelt ved Mødets Begyndelse, behøvedes der Thingets Samtykke med $\frac{2}{3}$ Stemmer, for at det kunde stilles, og da Berg og hans Folk stemte imod det, blev Tilladelsen til dets Indbringelse saaledes nægtet.

Efterat der saaledes ved Mødets Begyndelse i Thinget Fredag den 25. Juni var nægtet Tilladelse til at vort ovennævnte Ændringsforslag maatte stilles, begyndte Forhandlingerne om de Moderates Forslag til ved en motiveret Dagsorden at nægte Lovforslaget videre Fremme.

Bojsen og jeg kjæmpede tappert mod hinanden. De Moderates Forslag blev saa forkastet af de Radikale og os i Forening.

Løverdag den 26. Juni paabegyndtes Realitetsbehandlingerne, nemlig Behandlingen af Bergs Ændringsforslag. Jeg angreb dem meget stærkt og paaviste det Urimelige i, at Berg vilde fordrø af os, at vi skulde gjøre det fra Landstinget oversendte gode og brugelige Lovforslag aldeles ubrugeligt ved at stemme for hans gale Forslag og saa endelig stemme for det ubrugbare Lovforslags Vedtagelse og Tilbagesendelse til Landstinget. Jeg veed, at Estrup med megen Interesse havde hørt mit Foredrag og privat sagt, at jeg i Grunden havde fuldstændig Ret; men desuagtet nærrede han et Ønske om, at Sagen skulde gaae til Fællesudvalg, maaske og rimeligvis, fordi han begyndte at føle, hvad Skeel og Landstinget længe havde følt, at Kauffmann var en uheldig Akquisition for Ministeriet, som det kunde faae en passende Lejlighed til at skille sig af med, naar Sagen kunde gaae i Stykker i selve Fællesudvalget. De fleste af mine Højrekolleger i Folkethinget (Koch og Hage undtagne) samt Landstinget vare udmærket tilfredse med min Optræden. Mandag den 28. Juni fortsatte Debatten med et aldeles voldsomt Angreb af Berg paa os, han insinuerede alle mulige personlige og politiske Grunde bag vor hele Optræden, paastod, at vi vare imod Hærlovssagen paa Grund af personlig Uvillie mod Kauffmann, og at vi vilde forhindre den videre Fremme, som det var *hans* bestemte Ønske og Hensigt nu at bringe i sikker Havn. Jeg undlod den Dag med Villie at svare ham i selve Mødet, men efter dette gik jeg privat hen til ham sigende til ham, »at jeg ikke forstod, hvorledes han, der dog maatte kjende min Interesse for Hærlovssagen til Bunds, kunde fordrø sig til at udtale sig om at personlige eller politiske Grunde skulde ligge bag min Optræden«; »De vil ikke have Hærloven igjennem« svarede han indigneret, »Saadant er De ikke berettiget til at sige til mig ligeoverfor min Benægtelse deraf! Vil De virkelig selv Hærlovens Fremme, hvilket jeg efter Deres egen tidligere Udtalelse til mig ikke har troet, saa maa en Misforstaaelse ligge os imellem, lad os da tale privat og aabent som gentleman taler med gentleman, jeg er parat til et Møde med Dem desangaaende« gjensvarede jeg,

og efter nogen Vanskelighed lykkedes det at faae aftalt, at vi næste Dag Kl. 10 skulde mødes sammen til privat Samtale. Senere hen paa Eftermiddagen søgte Jens Busk mig i Thinget, og vi talte ligeledes privat sammen, han ønskede personlig Hærlovssagen fremmet og misbilligede Bergs grove og uforskammede Optræden mod mig i Formiddagsmødet og sagde, at han vilde søge Berg for at faae ham stemt til Rimelighed.

Tirsdag den 29. Juni holdtes intet Møde i Thinget. Efter Aftale mødtes derimod Berg og jeg Kl. 10 i et af Udvalgsværelserne; jeg foreslog ham, at vi, hvis han ønskede Hærlovsagen fremmet skulde blive enige om at standse Behandlingen i Salen og vise Lovforslaget tilbage til Udvalget, hvor vi da maatte stræbe at faae saadanne Forslag opstillede, som Regjering og Landsting kunde antages at ville acceptere; dette ville han ikke gaae ind paa; han var høflig, men kold og fornem, hævde, at det først var i Fællesudvalget, at han vilde sige sit »sidste Ord«; men ikke mere forud for Forhandlinger med os i Folkethinget; han erklærede derhos kun at ville fremme Lovforslaget til Landstinget under Forudsætning af, at hans Ændringsforslag vedtoges. Vort Møde endte derfor uden noget Resultat.

Umiddelbart efter dette Møde holdt Høiregruppen i Folkethinget Partimøde. Koch havde imidlertid faaet flere hvervede til ubetinget at ville stemme for Bergs Ændringsforslag, og Mange viste sig ængstelige og bange og fordrede Sagens Henvisning til Fællesudvalg. Jeg foreslog da at høre Regjeringen, idet jeg erklærede mig villig til, hvis denne vilde udtale et Ønske derom, og navnlig udtale det i selve Thinget, da at anbefale at stemme for Bergs Ændringsforslag som den eneste Vei til at naae Fællesudvalg, med mindre man vilde vælge den modigere Vei, som jeg principalt anbefalede at stemme imod Bergs Ændringsforslag og da foreslaae Sagen vist tilbage til Udvalget for at man kunde faae nye Ændringsforslag opstillede, som det saa eventuelt vilde blive Bergs Sag at tage Ansvaret for at nægte. Det blev vedtaget, at Rimestad og Ingerslev skulde søge Estrup for at høre hans Mening.

Onsdag den 30. Juni holdt vi atter Partimøde. Vore Ambassadeurer hos Estrup havde været meget uheldige; desværre havde jeg ikke været med i Ambassaden; Rimestad, der ellers er klar, havde været uklar; Estrup havde mere talt end hørt paa de andre, og Ingerslev var efter hele sin Metier saa ultra estrupiansk, at han aldeles ikke havde vidst at see eller fremstille Pointet i Sagen. Estrups Svar gik kortelig ud paa, at han ønskede Fællesudvalg, men ikke vilde udtale sig derfor i Thinget, da han saa fik Ansvaret for at Fællesudvalget kom til et Resultat; han anbefalede derhos, at jeg paa Partiets Vegne afgav den Erklæring i Salen, at vi ved 2. Behandling havde staaet i Opposition mod Regjeringen; men at vi nu angrede det og agtede at gjøre det godt igjen ved egentlig at ønske Regjeringens Ændringsforslag vedtaget, og at vi nu vilde stemme for Bergs Ændrings-

forslag som eneste Vei til at faae Sagen i Fællesudvalg. Jeg erklærede mig naturligvis strax imod et saa meningsløst Forslag, der tilmed ikke var stemmende med Sandheden, og man blev da ogsaa enig om, at det var umuligt. Koch og hans Folk optraadte nu bestemt truende med, at de under alle Omstændigheder vilde stemme for Bergs Ændringsforslag og insinuerede, at vor og særlig min Optræden var dikteret af personlig Uvillie mod Kauffmann. For at undgaae yderligere Splittelse indenfor Høire foreslog jeg da, at jeg vilde anbefale at stemme for de Bergske Ændringsforslag, hvis Berg paa min Opfordring i Thinget vilde erklære, at der selv om hans Forslag nu vedtoges, dog ikke kunde være Tale om ved den endelige Behandling af Sagen at gaae *under* de nuværende Hærundergiffter.

I Mødet i Salen, samme Dag Kl. 1, talte først Scavenius og Ingerslev som Indledere, hvornæst jeg rettede det ovenfor omtalte Spørgsmaal til Berg.

Efter Mødet i Salen havde jeg en privat Samtale med Krabbe, der som jeg vidste, meget interesserede sig for Hærlovens Fremme; han billigede min Tanke om, efter Forkastelsen af de Bergske Forslag at faae Sagen vist tilbage til Udvalget og mente, at et nyt Ændringsforslag om, »at Loven af 6. Juli 1867 fremdeles skulde bestaae med Undtagelse af Revisionsparagrafen« muligt kunde faae Bergs Stemme for sig og lovede at forsøge paa at influere Berg i den Retning, han udtalte tillige, at, hvis Sagen gik til Fællesudvalg, maatte han anse Berg ifølge de seneste Dages Forhandlinger bunden til at søge Forlig om Sagen, og han raadede derfor meget til at faae Fællesudvalg i Gang.

Næste Dag, Torsdag den 1. Juli, søgte jeg atter Krabbe privat for at høre, om han havde talt med Berg. Han havde gjort det, men fundet ham aldeles umedgjørlig; Berg vilde kun have Fællesudvalg paa Betingelse af, at hans Ændringsforslag vedtoges. Krabbe meddelte mig ligeledes, at han samme Morgen havde haft en længere Samtale med Bojsen, der havde erklæret, at de vilde stemme imod Sagens Tilbagevisning til Udvalget. Dette kom mig uventet; jeg havde troet det givet, at de vilde vise mig personlig den Villighed, det var altsaa en Feil af mig, at jeg havde overset Muligheden af, at de kunde nægte Tilbagevisningen. Krabbe erklærede imidlertid bestemt, at de Moderate principaliter vilde standse Sagen, saalænge Kauffmann var Minister, men, dersom Sagen dog gik til Fællesudvalg, forbeholdt sig deres Stilling, han tilraadte fremdeles meget bestemt, at lade Sagen gaae til Fællesudvalg, da Berg saa vilde være bound by honour, og maaske ogsaa »andre Chancer kunde vise sig«. Den sidste Ytring forstod jeg ikke dengang, men Krabbes hele Optræden gjorde Indtryk af fuld Paalidelighed, og den gjorde mig derfor vaklende, og ved nøjere Overveielse hos mig selv kom jeg til det Resultat, nu at

ville gjøre Mit til at faae Fællesudvalg i Gang, selvom jeg, hvis Bergs Udtalelse i Thingets forestaaende Møde blot skulde være nogenlunde tydelig skulde ved at tilraade at stemme for Bergs Ændringsforslag faae Skin af at være gaaet til Canossa. Det var mig i høieste grad ubehageligt at gjøre det, men jeg havde Følelsen af, at det var min Pligt nu under de saaledes forandrede Forhold.

Inden Mødet talte jeg med Berg, opfordrede ham til ved sit Svar ikke at umuliggjøre mig at kunne tilraade at stemme for hans Ændringsforslag, hvilket han lovede. Ligeledes inden Mødet kom Koch til mig og meddelte mig, at han under alle Omstændigheder vilde tale for at stemme for Bergs Forslag; jeg opfordrede ham paa det Bestemtteste til først at afvente min Udtalelse, der muligt kunde komme til at gaae i samme Retning, da hans jo saa blev overflødig, hvilket han lovede, men desværre ikke senere holdt.

Under Mødet var nemlig Koch en af de første, der tog Ordet, og til alle vore Meningsfællers Indignation, udtalt han sig uforbeholdent for at stemme for Bergs Forslag. Bergs Svar til mig var moderat og høfligt, men det gav dog ikke et aabent og udtømmende Svar paa mit Spørgsmaal fra foregaaende Dag. Min stilling var nu meget vanskelig, og jeg var fysisk og aandelig træt af de foregaaende Dages Anstrængelser; Kochs Illoyalitet mod mig gjorde mig Stillingen dobbelt pinlig, jeg følte den, som naar een af Ens Egne pludselig falder En med Kniven i Ryggen. Næsten samtlige mine Meningsfæller (Rosen, Scheel og maaske Scavenius undtagne) ønskede nu Fællesudvalg, om de end vare indignerede over Kochs Optræden. Jeg følte derfor, at der intet Andet var at gjøre end at offere mig selv personlig, og for Sagens Skyld bære Skinnet af en Gang til Canossa. Jeg tilraadede da at stemme for Bergs Ændringsforslag og Fællesudvalg, motiverende det ved, at jeg efter Bergs Udtalelser nu betragtede ham som bound by honour til at medvirke til at naae et Resultat angaaende Hærloven. Høire og de Radikale stemte da efter mit Raad, og Lovforslaget gik saaledes videre. Midt under Forhandlingerne i Salen havde Landstingets Formand, Liebe, flere Gange sendt Bud efter mig, men jeg havde ikke havt Tid til at gaae ud til ham; først efter Mødet fandt jeg ham, og han meddelte da, at Estrup nu for ham havde erklæret sig villig til i Thinget at tilraade Fællesudvalg, hvis jeg vilde spørge ham derom. Skade kun, at Estrup, der var tilstede i Salen, ikke selv havde søgt mig og gjort mig den Erklæring, det havde dog været det naturligste, nu kom Liebes Meddelelse kun for sildig. Ved Mødets Slutning havde Bojsen forlangt Ordet, men det blev nægtet ham, idet Afslutning paa Forhandlingerne vedtoges.

Efter Mødet talte jeg atter privat med Krabbe, der var meget fornøjet med Resultatet og min hele Optræden, han meddelte da tillige privatissime, hvad han tildels havde antydet om Morgenens, men som jeg ikke

dengang forstod, – at de Moderate nu, da Fællesudvalg var vedtaget, agtede at tage Affaire, da de ikke vilde overlade Berg Æren af at faae Hærløvsagen fremmet.

Jeg gik hjem og var næsten dødtræt. Jeg følte, jeg havde handlet ret og pligtmæssig; men jeg følte tillige, at jeg havde begaaet en taktisk Feil ved at oversee, at de Moderate kunde nægte mig Tilbagevisningen til Udvalget; jeg græd om Natten som et Barn i min Seng dybt følende, at jeg, for at frelse Sagen, havde lidt et personligt Nederlag paa min Prestige, som jeg syntes, jeg ikke havde fortjent. Jeg skal her oplyse, at hele Hærløvsforhandlingerne i de mange Maaneder var mig en personlig Kamp; jeg følte mig dybt krænket ved den hensynsløse og uretfærdige Behandling, som Ministeren og hans Venner underkastede mig, og jeg begyndte derfor min Gjerning daglig med at bede Vorherre at lade mig glemme alle andre Hensyn end Hensynet til Fædrelandet og at lade det alene være ledende for mig i Ord og i Handling, og jeg afsluttede hvert Dags-Arbejde med at prøve mig selv ligeoverfor Vor Herre, om jeg ogsaa i Alt havde handlet derefter. Det var derfor naturligt for mig i denne Nat at bede Vor Herre at lade om muligt denne Ydmygelsens Kalk gaae fra mig og Sagen nyde god Fremme; thi jeg følte mig i det Øjeblik stærkt svækket i min Kraft, jeg havde helst personlig staaet som parlamentarisk Seierherre, der havde faaet Sagen vist tilbage til Udvalget og saa derefter tvunget Berg til enten at stemme for vore nye Ændringsforslag eller være den, hvis Skyld det var at Sagen gik i Stykker. For Sagens Skyld viste det sig imidlertid senere, at Vor Herre var klogere end jeg, og at hans Veie var bedre end mine Veie.

Fredag den 2. Juli var der hverken Møde i Folkething eller Landsting. Det var nu imidlertid bleven mig klart, at Alt dog var bleven ledet af Vor Herre paa bedste Maade, og at der nu var opstaaet en Konkurrence mellem de Radikale og de Moderate, som kunde benyttes til Gavn for Sagen, thi de Moderate troede nu efter mit tidligere heftige Sammenstød med Berg og de senere mere fredelige Forhandlinger med ham, paa at der nu var en hemmelig Alliance mellem ham og mig, og Krabbe arbejdede fremdeles paa at gjøre dem det klart, at de kun vilde tabe ved at overlade Berg Æren, hans Ord fandt beredvilligt Øre hos Enkelte af dem, som Højmark, V. Holm og Kl. Berntsen, og Bojsen begyndte ligeledes at gaae mere og mere over til Krabbes Anskuelse. Jeg mødte den Dag Rimestad og sagde til ham, at efter min Mening var Sagen »ledet paa den fornuftigste og for Sagen heldigste Maade«, hvortil han svarede, at han dog ikke erkjendte Maaden for den »fornuftigste«, men det skulle glæde ham, om jeg maatte faa Ret i, at det var den »heldigste«. Han ligesom Krieger og flere Andre mente, at jeg de første Dage havde slaaet et for stort Brød op i min Polemik mod Berg, naar jeg senere vilde give efter for ham, og

de havde ikke den Viden om de Moderates forandrede Stilling, som gav mig fornyet Haab.

Løverdag den 3. Juli søgte General Haffner mig hjemme om Morgenen for at aftale fælles Optræden i Fællesudvalget for hvilket Krieger efter hans Ønske skulde være Formand.

Samme Morgen var Rigsdagen inviteret til en Seiltour med det nye Skib »Dannebrog«; alt paa denne Tour under Paavirkning af den gode Frokost skimtede det igjennem de Moderates Udtalelser, at de nu vilde tage Affaire sammen med os for imod Berg at faae Hærloven igjennem.

Kl. 1,30 afholdtes Møde i Landstinget og Fællesudvalgets Nedsættelse blev besluttet. Samtidig holdt vi Partimøde i hvilket Rosen stærkt, men i øvrigt venskabeligt angreb mig, fordi jeg havde givet efter for Berg, og fordi han frygtede, at jeg i Fællesudvalget vilde, sluttende mig til Berg, trykke Landstingets Fordringer ned; jeg kunne roligt svare, at der ikke var nogen Grund til, at jeg skulde gjøre Skandale »sammen med Berg«. Kl. 3 valgtes Fællesudvalgets Medlemmer i de to Thing. Hærudvalgets samtlige Medlemmer gjenvalgtes i Folkethinget.

Efter Mødet i Salen traf jeg V. Holm, der syntes vel stemt; jeg fik ham til at tage hjem med mig til Middag, og det lykkedes mig at faae ham overbevist om, at det var nødvendigt nu for de Moderate at træde aktivt og hurtigt op, naar de vilde undgaae, at vi sluttede Alliance med Berg og i Forening med ham afgjorde Hærlovens Skjæbne alene. Han lovede i den Anledning at forhandle med Bojsen.

Søndag den 4. Juli. Jeg besøger Krieger for at orientere ham i den Udsigt, der frembød sig ved de Moderates forhaabentlig forandrede Stilling. Medens jeg var borte fra Hjemmet havde en fremmed Herre søgt mig der; efter min Tjenestepiges Beskrivelse af Vedkommende formodede jeg, at det havde været Bojsen, hvilket senere viste sig at være rigtigt.

Mandag den 5. Juli Kl. 10 konstituerede Fællesudvalget sig med Krieger som Formand, Dinesen som Sekretair; der holdtes foreløbige men intetsigende Samtaler; ligesom vi gik ind til Mødet hvidskede Holstein-Ledreborg mig i Øret: »Det tegner jo til, at De virkelig faaer Noget ud ogsaa af dette Æg, Hr. General«; han vidste nemlig og fortalte mig, at Bojsen havde søgt mig den foregaaende Dag. Kl. 2 søger Bojsen mig igjen og udtaler bestemt, at de Moderate frygte en Alliance Berg-Kauffmann, der vil tilveiebringe en daarlig Hærlov, og at de derfor ønske i Forening med os at skabe en god Hærlov med Bevarelse af de 30 Batailloner og Regimentsformation. Jeg spørger ham videre ud, men hans Forslag ere saa uklare og hans Fordringer endnu saa umuelige, at jeg maa sige ham, at paa den af ham opstillede Basis var en Tilslutning fra vor Side umulig, og jeg afbrød derfor Forhandlingerne med ham.

Om Eftermiddagen orienterer jeg Krieger, Scavenius og Haffner i

hvad Bojsen havde meddelt og opfordrer jeg derhos til foreløbig kun at opstille saadanne Ændringsforslag, ved hvilke Intet ofres eller præjudiceres.

Tirsdag d. 6. Juli. Fællesudvalgsmøde i hvilket efter Aftale kun Haffner og jeg tale fra vor Side. Ændringsforslag indkaldt til næste Dag.

I Fællesudvalgets Høires møde lykkes det mig, – trods stor Modstand, navnlig fra Fallesens Side, der var vundet for Alliancen Berg-Kauffmann, og med hvem der fra begge disse 2 sider blev confereret, – at faae vedtaget, at kun mine, Intet præjudicerende Ændringsforslag opstilledes, et Underudvalg af Krieger, mig, N. P. Jensen, Scavenius, Magius, Haffner og Blom dannedes for at redigere dem.

Onsdag den 7. Juli; Vore og Bergs Ændringsforslag forelaae; de sidste indeholdt lidt, men ikke megen Imødekommen. I Fællesudvalgsmødet lykkedes det Berg at faae Blom og Fallesen, – trods vor udtrykkelige Aftale, – til at forhandle med ham og gjøre Koncessioner til ham. Dette paadrog Blom en alvorlig Irettesættelse senere fra Kriegers Side; men denne Bloms uheldige Naivitet havde imidlertid den gavnlige Virkning, at de Moderate endnu mere begyndte at frygte, at Høre i Forening med Berg og Kauffmann skulde faa en Hærlov igjennem. De Moderate holdt derfor om Eftermiddagen Partimøde, paa hvilket Bojsen blev officielt bemyndiget til med udstrakt Fuldmagt at træde i Forhandlinger med mig og Krieger om en ny Hærlov paa Basis af at denne nærmest skulde være en revideret Udgave af den gamle. Medens nu Fællesudvalgsforhandlingerne i de følgende Dage holdtes slæbende i Gang, – i øvrigt under stor Utaalmodighed fra Fallesens Side, – paabegyndtes separate Underhandlinger mellem Bojsen og mig, der i øvrigt paa mit udtrykkelige Forlangende derom til Bojsen, holdt Krieger og hele vort Underudvalg fuldstændig à jour med Alt, hvad der passerede mellem os.

Torsdag d. 8. Juli Kl. 4 søgte Bojsen mig nemlig atter, meldende sig som Befuldmægtiget fra sit Parti. Efter at der først var fremkommet mange urimelige Forslag fra hans Side, som jeg strax afviste, lykkedes det mig at faa fastslaaet et almindeligt Grundlag, som han erklærede at maatte holde paa som Betingelse fra sin Side, mod at jeg i øvrigt fik fri Haand paa alle andre Punkter. Dette Grundlag var, 1) at den nye Lov skulde være en revideret Udgave af den gamle, 2) at Udgifterne ved den nye Lov ikke maatte overstige Udgifterne ved den ældre med mere end 200,000 Kr. aarligt, 3) at der skulde skee en betydelig fremtidig Besparelse i Tjenestedage, og navnlig derved, at den gamle Lovs egentlige Vinter-Vagttjeneste for Fodfolket skulde afskaffes, og 4) at der ikke paa noget Punkt, der berørte Befæstningsspørgsmaalet (saaledes Fæstningsartilleriet, Kjøbenhavns Væbning) foreløbig maatte skee nogensomhelst Udvidelse udover det Bestaaende. Han udtalte derhos Ønsket om, at hvis Høre og de Moderate bleve enige om det tekniske Grundlag, da et nyt Lovudkast

maatte blive indbragt i Folkethinget istedetfor at fortsætte Forhandlingerne derom i Fællesudvalget. Det blev mig, der var saa indviet i Organisationsspørgsmaal strax klart, at der paa denne Basis kunde naaes en ny Lov, der kom til at indeholde mange omend ikke alle ønskelige Fremskridt.

Fredag d. 9. Juli refererede jeg derfor desangaaende til Underudvalget, der gav mig Bemyndigelse til at fortsætte Forhandlingerne samme Dag, hvilket ogsaa skete med fornyet Referat til Underudvalget samme Aften.

Lørdag d. 10. Juli var jeg sammen med Bojsen hele Dagen, og conciperede jeg da hele Lovudkastet. Jeg opnaaede meget betydelige Koncessioner fra Bojsens Side navnlig med Hensyn til Kadrene paa mange Punkter langt ud over, hvad jeg havde ventet og paa enkelte Punkter næsten endog ud over, hvad jeg havde villet fordre. Jeg kan ikke noksom anerkjende, at Bojsen ved denne Lejlighed var aldeles aaben, loyal og flot, han viste aldeles ikke Nogetsomhelst af det ubehagelige Prutteri, som var Berg saa særdeles egen.

Søndag den 11. Juli gav jeg Referat til Underudvalget over det conciperede Lovudkast; Udvalget var aldeles forbauset over det opnaaede Resultat og enstemmig af den Mening, at det burde tiltrædes. Medens Bojsen og jeg saaledes vare enige om Sagens Realitet, var der dog 2 store Vanskeligheder endnu tilbage, den ene at de Moderate vilde have Lovudkastet frem som særligt Lovforslag uden for Fællesudvalget, og at de ikke vilde bringe det frem, før Berg havde gjort et Tilbud gennem Ændringsforslag, der i det mindste svarede til de hidtidige Hærudgifter. Det første Spørgsmaals Afgjørelse overlod jeg til Forhandling senere mellem Bojsen og Krieger som rent politisk; m. H. til den anden Vanskelighed kunde jeg foreløbig ikke faae de Moderate rokket af Stedet.

Mandag d. 12. Juli holdt Fællesudvalget Møde Kl. 10, uden at nye Ændringsforslag fremkom; da Berg heller ikke gjorde Antydninger af foreløbig at ville gaae videre, men kun forlangte Conference med Regjeringen, forholdt de Moderate sig fremdeles tause, Noget som var mig meget ubehageligt, da jeg levende følte at enhver Opsættelse af at føre det afgørende Slag kunde være meget skjæbnesvangert. Da Fællesudvalgets Møde var forbi, søgte jeg derfor strax Bojsen og udtalte bestemt for ham, at det gjaldt »nu eller aldrig«; og at jeg, hvis han ikke meget snart fremkom med sit Forslag, ikke turde garantere for, at enhver Forhandling fra vor Side med ham vilde blive betragtet som opgivet af mine Meningsfæller af hvilke mange, der ikke troede paa de Moderates Courage til virkelig at handle saaledes f. Ex. Haffner og Scavenius, nu begyndte at blive tilbøjelige til at foretrække Underhandlinger med Berg, selvom der derved skulde offres Noget paa Infanteriets Antal af Batalioner. Dette var ingeniunde en tom Trudsel fra min Side; men det var fuldt stemmende med de faktiske Forhold. Denne min Udtalelse bevirkede

da, at Bojsen kort efter søgte Krieger og mig for at bemyndige os til at meddele samtlige vore Høire Meningsfæller i hele Udvalget med Undtagelse af Fallesen, hvorledes Sagerne stod og at de Moderate vare villige til i den nærmeste Fremtid at træde aktivt op med deres Forslag om hvis Realitet vi vare vidende. At Fallesen blev undtaget, laa i den Omstændighed, at han formodedes at have ført Separat Underhandlinger med Berg, hvorfor Bojsen frygtede, at Fallesen strax skulde røbe Sagen for de Radikale, og det var et Punkt, som de Moderate lagde stor Vægt paa, at det Hele skulde være en Overraskelse for Berg, for Flere af dem var det endog Hoveddrivfjedren paa denne Maade at faae ham tilføjet et Nederlag. Denne Omstændighed, at Krieger turde meddele Sagens Stilling til alle Høiremedlemmerne i Fællesudvalget med Undtagelse af Fallesen, gav Anledning til, at Haffner misforstod en Ytring af Krieger, der var rettet mod Fallesen, som om den var sigtet paa ham, paa en saadan Maade, at han i utidig Irritabilitet meldte sig fortrydelig fra alt Arbeide i Udvalget hele Mandag og Tirsdag, og det lykkedes først ved Andres Mellekomst og ved stor, godmodig Imødekommen fra Kriegers Side at faae Haffner til igjen at møde sammen med os Andre Tirsdag Aften, da det Arbeide i øvrigt var forbi og kun den endelige, rent formelle Afstemning over vort Standpunkt alt stod tilbage.

Senere hen paa Formiddagen gjorde jeg det yderligere klart for Bojsen, at Øjeblikket til at handle vilde være forbi, naar man tøvede længere dermed. Heldigvis gjorde Bojsen samtidig Krabbe bekjendt med Sagens hele Stilling, og denne havde klart Blik nok til at see, at intet Øieblik burde tabes, han traadte derfor strax meget aktivt op med at paavirke de Tvivlende blandt de Moderates Ledere, nemlig Høgsgbro, Holstein-Ledreborg, Th. Nielsen og Thorup; ligeledes paatog han sig medens de Moderate holdt Gruppemøde om Sagen samme Eftermiddag, at forsøge at stemme Alberti og Tauber, som de Udtraadtes Repræsentanter for Sagen. – Da Krieger senere Mandag Aften søgte mig i mit Hjem, kunde jeg derfor meddele ham, at Bojsen netop havde underrettet mig om, at han næste Dag Kl. 10 vilde søge Krieger for at sige ham definitivt Besked.

Tirsdag d. 13. Juli Kl. 10 meddelte Bojsen Krieger, at de Moderate den foregaaende Aften havde besluttet næste Dag at indbringe det af mig udarbejdede Lovudkast som et nyt særligt Lovforslag og altsaa med Forbigaaelse af Fællesudvalget, men at de ikke ønskede denne deres Beslutning meddelt videre før Kl. 1, da de til den Tid ventede Svar fra de Udtraadte om, hvorvidt de vilde slutte sig sammen med dem. Denne Tilslutning blev givet Kl. 1 af Alberti paa de udtraadtes Vegne; denne vrede Folkethingsmands Modtiver for Tilslutningen betegnes bedst ved det Svar, som han gav Bojsen, der meddelte ham, at den nye Hærlov vilde koste 200.000 Kr. mere end den ældre, nemlig: »Jeg giver s'gu gjerne 200.000 Kr. for, at Berg kan falde paa sin bare Maas«. Jeg havde under Forhandlingerne

bestemt udtalt for Bojsen, at det selvfølgelig, uagtet han forlangte, at det nye Lovforslag skulde fremkomme uden nogensomhelst foregaaende Forhandling med Regjeringen, dog maatte være baade mig og alle Høiremedlemmer i Fællesudvalget udtrykkelig forbeholdt først at indtage vort definitive Standpunkt til Lovforslaget, efterat vi underhaanden havde hørt Regjeringens Mening desangaaende. Krieger havde derfor allerede efter Samtalen Kl. 10 med Bojsen forberedt Estrup paa, at vi muligt meget snart maatte have en Konference med ham og hans Kolleger særlig Krigsministeren. Efter at Krieger Kl. 1 havde faaet den definitive Underretning fra Bojsen, aftaltes det da, at Krieger, Scavenius og jeg skulde samles samme Dag Kl. 3 med Regjeringens Medlemmer hos Konseilpræsidenten; Haffner skulde have været med som Fjerdemand, men da han havde absenteret sig, maatte vi handle uden ham. Regjeringens Medlemmer blev i høieste Grad forbausede over det Resultat, vi kunne meddele dem, Krigsministeren og Estrup maatte erkjende, at alle de væsentligste Mangler i den bestaaende Ordning vilde blive afhjulpne ved Vedtagelsen af de Moderates Lovforslag, og at der dermed vilde vindes et betydeligt Fremskridt. Regjeringen erkendte, at baade den og vi selvfølgelig burde slutte os til Lovforslaget for at faae det vedtaget; men det var øiensynligt, at Estrup ikke med nogen særlig Glæde saae paa, at det vundne Resultat var opnaaet uden Regjeringen, eller efter de Moderates hele Tankegang endog egentlig imod Regjeringen, idet dennes ansvarlige Krigsminister jo under hele Sagens Behandling i begge Thing og i de forskjellige Udvalg ikke havde givet endog det mindste Bidrag til Sagens Løsning.

Tirsdag Aften vare samtlige Høiremedlemmer af Fællesudvalget sammen for at faae alle Sagens Enkeltheder, og saaledes ogsaa vor Samtale med Regjeringen at vide; de blev naturligvis strax enige om at ville støtte det Bojsenske Lovforslag i begge Thing.

Onsdag d. 14. Juli anmeldte og indbragte Bojsen sit Lovforslag i Folkethinget, og dermed var det afgjørende Skridt gjort til en Afslutning af de i 7 Aar førte, vidtløftige Hærlovsforhandlinger. Fællesudvalget afsluttede sine Møder uden at blive enige, Bojsens Lovforslag passerede Folkethinget i 3 Møder den 16., 20. og 22. Juli, og dets Behandling i Landsthinget afsluttedes ligeledes i 3 korte Møder d. 23. og 24. Juli. Det hed sig først, efterat Lovforslaget var blevet indbragt, at de Radikale denne Gang vilde være saa fornuftige at slutte sig til det og saaledes dele Æren med de Moderate; det antoges ogsaa at have været Bergs Ønske, men hvad enten dette nu har været Tilfældet eller ei, eller Hørup og »Morgenbladets« Redaktion har taget Magten fra Berg i dette Spørgsmaal indenfor hans Parti, saa fik Forhandlingerne saavel i Fællesudvalgets sidste Møde som i Folkethinget under Lovforslagets Behandling en hel anden Karakter fra hans og hans Meningsfællers Side. De søgte paa enhver Maade at standse og om muligt forhindre Lovforslagets Fremme, og de anvendte

Alt for at sætte de værste Lidenskaber i Bevægelse, saavel mod de Moderate som mod os paaberaabende sig, at Lovforslagets Indbringelse og de denne forudgaaende private Forhandlinger vare en Fornærmelse mod Fællesudvalget og mod Thingene og derfor en Gift for det hele konstitutionelle System. Det maa imidlertid erkjendes, at der ikke var nogen-somhelst Forpligtelse til at gjøre Fællesudvalgets samtlige Medlemmer, og navnlig den Bergske Gruppe efter hele den uklare Stilling, som den havde indtaget, bekjendte med Lovforslaget inden dets Indbringelse; men det maa samtidig indrømmes, at det var en Dumhed, grundet paa Mangel af Mod fra de Moderates Side, at de ikke langt tidligere og navnlig efter min Opfordring ved eneste Behandling af Regjeringens Hærlovsforslag havde turdet indtage det Standpunkt som det til sidst valgte. Derfor holdt vi os ogsaa aldeles udenfor det nye Lovforslags Indbringelse; men det vilde have været uforsvarligt af os, om vi udelukkende af Etikettehensyn til Berg og til Regjeringen skulde have nægtet vor Støtte til Sagens Fremme, naar der som her viste sig en ny og uventet Chance for en lykkelig og god Afslutning paa en for Landet saa vigtig Sag som Hærvæsenet. Jeg er mig bevidst under hele Hærlovssagens Behandling kun at have handlet med Sagens Fremme og gode Afslutning for Øie, og jeg kunde i det sidste Møde i Folkethinget med fuld Føie svare Berg, at han ingen Ret havde til at bebreide mig noget, da jeg paa Sagens seneste Trin kun havde ydet de Moderate den samme, rent faglige Hjælp, som jeg paa et tidligere Standpunkt, og saa længe han overhovedet havde ønsket det, ogsaa havde ydet ham.

Søndag d. 25. Juli, paa Istedsejrens 30-Aarsdag stadfæstede Kongen den nye Lov, der blev et Tillæg til Hærloven af 6. Juli 1867, Fredericia-sejrens Navnedag. Dagen efter Mandag d. 26. Juli afreiste jeg til Norge, thi jeg trængte til at glemme alt, hvad jeg havde maattet taale og lide i den foregaaende Vinter, og til at forfriske Sind og Skind ovenpaa 10 Maaneders anstrengende Arbejde. Der var for mig ogsaa noget Symbolsk i, at jeg samme Dag, som den nye Hærlov for sidste Gang forlod Folkethinget, indgav Ansøgning gjennem Krigsministeriet til Kongen om Reisetilladelse til Udlandet, og at jeg strax efter Lovforslagets Ophøielse til Lov forlod Landet; thi jeg hverken ønskede eller ventede, at Regjeringen skulde søge min Medhjælp til den nye Lovs Gjennemførelse i Livet.

Den nye Hærlov betegner et virkeligt Fremskridt, om end langt fra alt det blev naaet ved den, som kunde ønskes naaet, saa blev dog de væsentligste og mest paatrængende Mangler i den bestaaende personelle Ordning afhjulpne, og man kom ud af den for Hæren ulykkelige Mellemtilstand, som 7 Aars forgjæves Arbejde paa at faae en Revision af Hærloven havde bevirket. Vil man nu spørge om Grunden til, at de Moderate saa pludselig foretog den lykkelige Svingning, der tilveiebragte Afslutningen paa Sagen, saa turde disse være mange og forskellige. Hos Højmark, Kl. Bernt-

sen og V. Holm havde der hele Tiden vist sig Interesse for at faae de militaire Spørgsmaal fremmede; Bojsen var i og for sig ogsaa patriotisk og ret venligsindet mod de militaire Interesser, men han havde fra sin Tjeneste som Sekondlieutnant i Hæren medbragt visse, kun tildels rigtige Forestillinger om Misbrug navnlig af Mandskabets Vintertjenestetid, som han derfor fordrede afskaffede som Betingelse for sin Tilslutning. Krabbe var den af de Moderate, som mest ønskede Hærrevisionen fremmet, navnlig fordi han følte, at Folkethingets Stilling svækkedes i den almindelige Bevidsthed ved i en lang Aarrække kun at gjøre Maculaturarbeide paa Forsvarsvæsenets Omraade, og det var aabenbart ham, der fik Bojsen og samtlige de 3 ovenfor nævnte Mænd af den Moderate Gruppe manglede samtidig Mod til at sætte Sagen igjennem, saalænge de ikke vare sikre paa fuld Tilslutning hos deres hele Gruppe og hos en Majoritet af Venstre; og da Høgsbo og Holstein-Ledreborg holdt svært igjen mod dem var det at de for at vinde Mænd som Søren Kjær, Tauber og Alberti maatte sætte de smaa og slette Lidenskaber med i Bevægelse ved at gjøre Hærlovssagens Fremme for deres Vedkommende til et Slag rettet mod Bergs Anseelse, og til Noget som kunde see ud, som om de derved forhindrede en Vedtagelse af Kjøbenhavns Befæstning. At de valgte mig til at hjælpe dem med den rent faglige Side af Sagen, – og derved til i Virkeligheden at bestemme den større og væsentligere Deel af selve Lovforslagets Indhold, – laa dels i, at de ikke kunde undvære militair Hjælp og dels i, at de under Forhandlingerne i den foregaaende Vinter havde maattet erkjende, at jeg loyalt havde hjulpet dem, baade naar de vilde det Forstandige og det Uforstandige. Sagen havde utvivlsomt ikke faaet en Udgang, som Høire og Landsting havde kunnet slutte sig til, naar ikke jeg var bleven dens Medhjælper; thi der var Ingen Andre, der havde havt saavel den Resignation som det Omløb i Hærlovssagen som var nødvendig til at benytte det korte Øieblik, hvor Vinden blæste fra den rette Kant; det er et virkeligt Under, at den nye Hærlov kun blev skabt i 2 Dage, (medens de fleste Hærlovsforslag ellers har behøvet mange Maaneders Arbeide), kom til at indeholde alle de opnaaede Fremskridt uden at et eneste væsentligt Punkt af hvad der overhovedet kunde naaes, blev glemt. Jeg skylder Sandheden at tilføie, at Sagen aabenbart heller ikke var gaaet med nogen anden Formand i Fællesudvalget end Krieger; med Haffner som Formand havde det til Exempel været umuligt. Krieger, til hvem jeg under hele Sagens Behandling stod i fuldt Fortrolighedsforhold, var udmærket til denne Post og ledede den med megen Dygtighed. Jeg skylder ogsaa at bemærke, at Krieger var stor nok til saavel i Konferencen med Regjeringen som i Høiremøderne i Fællesudvalget og i Landstinget, bestemt og ubetinget at hævde, at det var mig, og mig alene som det saa gunstige militaire Resultat skyldtes. Underligt nok har dog ingen af Regjeringens Medlemmer, hverken Estrup som Konseilpræsident eller Krigsministeren eller

nogen Anden af deres Kolleger nogensinde sagt mig blot et eneste venligt Ord i den Anledning eller nogensinde senere raadført sig med mig om et eneste Punkt med Hensyn til den nye Lovs Gjennemførelse. Mærkværdigt nok blev Haffner, der som Landstingets Ordfører i Hærlovs-sagen kun havde spillet en meget lille Rolle, og som havde sagt »stemmer ikke« til den nye Hærlov uagtet han i Fællesudvalgets Underudvalg fuldt havde godkjendt dens Indhold, otte Dage efter denne Lovs Stadfæstelse udnævnt til Excellence; jeg har aldrig kunnet faa at vide om dette var et Tilfælde eller en Tanke, og da navnlig om Tanken var at give mig en Touche, for at det ligeoverfor Offentligheden kunde see ud, som om Landstingets militaire Ordfører havde hævdet det rigtige Standpunkt, men jeg som Folkethingets det forkerte Standpunkt. Det er mig imidlertid kjært at kunne oplyse, at Kongen, da jeg engang i Oktober efter min Hjemkomst havde Audients hos ham, sagde mig, at det glædede ham at benytte Lejligheden til at takke mig, for hvad jeg havde virket i Hærlovs-sagen, men det var efter en tilfældig, samtidig Yttring af ham klart for mig, at denne hans Mening ikke var bibragt ham af Regjeringen, derimod af Holstein-Holsteinborg, der dengang endnu var Overkammerherre og havde Kongens Øre.

ANMELDELSER OG LITTERATURNYT

Ved universitetsadjunkt, cand. mag. H. P. Clausen, general-konsul, professor, dr. phil. Troels Fink, adjunkt, cand. mag. Tage Kaarsted, arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen og museumsdirektør, dr. phil. Helge Søgaard.

P. Munch: Erindringer 1914–1918. (Nyt Nordisk Forlag, 1961) 400 s.

I den lange række bind, hvori P. Munchs erindringer vil blive udgivet, er man nu nået til det III. Det omfatter perioden under første verdenskrig, da P. Munch var forsvarsminister i Zahles ministerium. Da ministeriet Zahle blev dannet i 1913, var en ændring af grundloven den politiske hovedopgave, som det nye ministerium ville søge at løse, og hvis det skulle lykkes, måtte der være ro om andre politiske stridsspørgsmål, deriblandt ikke mindst forsvarssagen. Det så altså oprindeligt ikke ud til, at forsvarsministeriet skulle påkalde sig særlig opmærksomhed, bortset fra naturligvis at forsvarsvennerne mente, at nu var ræven sat til at vogte gæs, når P. Munch blev gjort til forsvarsminister.

Da den første verdenskrig brød ud, blev problemstillingen afgørende forskudt; administrationen af det militære beredskab blev en stor og væsentlig opgave. Der kom til at hvile et stort ansvar og store byrder på forsvarsministerens skuldre. Det ene hovedmotiv i det foreliggende erindringsbind er derfor naturligt nok forsvarrets organisation i krigsårene, det andet hovedmotiv er de bestandige forhandlinger om en udvidelse af regeringens parlamentariske grundlag, d. v. s. det problem, om en samlingsregering ikke ville være en naturlig politisk konsekvens af krigstidens usikkerhed. Om disse to hovedmotiver slynger sig en lang række bimotoiver, grundlovssagens løsning, salget

af de vestindiske øer, nordisk samarbejde, forsyningsproblemer og presens forhold. Disse problemer er i sig selv meget interessante, men lades her ude af betragtning. Den interesserede læser vil kunne finde megen oplysning om dem i erindringsværket. Her er det meningen at koncentrere betragtningerne omkring de to hovedmotiver.

Først forsvarsproblemet. P. Munch var principielt af den opfattelse, at det danske militærvæsen ikke lod sig anvende til egentlige krigsmæssige opgaver. Hvis en kritisk situation skulle opstå, var det, efter hans mening, forsvarrets opgave at konstatere, om det stod over for en overmagt; hvis det var tilfældet, anså han det for meningsløst at lade danske styrker tage en kamp op. I princippet var en meget begrænset styrke tilstrækkelig til en sådan konstatering. Men i 1914 gjaldt i Danmark en militærordning, hvilende på love fra 1909, som forudsatte en relativ stor hær og flåde, og den var tilrettelagt på en sådan måde, at den gjorde et vist forsvar af i al fald Sjælland muligt. Så at sige alle forsvarsstyrker var samlet på Sjælland og søbefæstningen omkring København var vel udbygget, medens den forhåndenværende befæstning mod landsiden ved København fra et militært synspunkt måtte anses for at være helt forældet. Den var anlagt omkring 1890 og siden ikke i nævneværdig grad moderniseret. Den ledende idé bag militærordningen af 1909 var ønsket om at give Tyskland tro til, at Danmark kunne afvise et eventuelt en-

gelsk angreb imod Sjælland, og dermed skulle Tyskland få tillid til dansk neutralitetsvilje. Der var ikke mange, der forstod, at dette var den egentlige mening; almindeligvis ventede man, at Tyskland ville optræde i angribernes rolle, og man forestillede sig, at dansk forsvar var indrettet på at kunne tage imod et tysk angreb. I denne forestilling blev man bestyrket ved stemningen i hærens officerskorps. De ledende officerer levede endnu i den tankegang, der havde været bestemmende, da Københavns landbefæstning blev bygget, at Danmark måtte have et sted, hvor det kunne holde ud, indtil der kunne komme hjælp, d. v. s. holde ud mod Tyskland, indtil Tysklands modstandere eventuelt kunne yde hjælp. Heldigvis fik Tyskland i 1914 tillid til, at Danmark ville føre en neutralitetspolitik, da Danmark på dets opfordring udlagde miner i Storbælt, og lykkeligvis havde England ingen udtalt interesse i at trænge ind i Østersøen; i al fald anså den engelske krigsledelse et sådant fremstød for at være for farligt, og det er nok forklaringen på, at Danmark formåede at hævde sin neutralitet under første verdenskrig. Udenrigsministeren Erik Scavenius erkendte klart dette forhold.

Men P. Munchs dilemma var det, at han måtte gennemføre det militære beredskab efter loven af 1909, selv om han ikke troede på nytten eller værdien deraf, ud fra princippet: lov er lov, og lov skal holdes. Hans motive- ring for det omfattende militære beredskab var ønsket om at holde indrepolitisk fred; det var for at berolige de to oppositionspartier Højre og Venstre og desuden officerskorpset, at han tog ansvaret for at holde store styrker under våben og for at foretage store anskaffelser af militært udstyr, men han mente ikke, at dette militære beredskab betød nogen næneværdig betryggelse for Danmark i forhold til udlandet. Han nærrede formentlig stadig den opfattelse, som

han havde givet udtryk for før krigen, at et stort dansk militærvæsen kunne friste en af stormagterne til at drage Danmark med ind i krigen. Hvis man ved stort militærvæsen alene tænkte på permanente færstningsanlæg, kunne der være noget rigtigt i tankegangen. Den var f. eks. ikke uberettiget omkring 1890, da Københavns landbefæstning blev bygget; en stærk fæstning kunne virkelig friste en stormagt; men på den anden side ville stormagterne ikke risikere et militært tomrum, hvor Danmark lå, og det er sandsynligt, at foruden den kloge politik i 1914 også de indkaldte sikringsstyrker var en vigtig faktor, der medvirkede til at holde Danmark uden for krigen. Over for den af P. Munch fremsatte tesis, at et for stort og fast udbygget dansk forsvarsvæsen kunne friste stormagterne til at sætte sig i besiddelse deraf, kan man stille den tesis, at et omfattende sikringsapparat gjorde fristelsen til at besætte Danmark mindre for de krigsførende magter, fordi de havde brug for deres kræfter andetsteds. Det betød imidlertid meget, hvorledes et sådant forsvar var organiseret. Denne side af problemet optog tilsyneladende kun P. Munch i meget ringe grad. Ud fra P. Munchs tesis er det meget vanskeligt at forstå, at han i 1915 kunne gå med til at anlægge den såkaldte Thunestilling, en feltbefæstet linje mellem Køge-bugt og Roskildefjord. Hvis beroligelseshensigten har været afgørende for P. Munch, er der her tale om en meget vidtgående indrømmelse, ikke så meget til oppositionen måske som til generalerne. Det er ikke muligt på det foreliggende grundlag helt at bedømme Thunestillingens karakter og faktiske betydning, men det kan næppe forstås anderledes end en styrkelse af Københavns forsvar. Erik Scavenius var meget betænkelig ved forslaget, fordi et anlæg af denne art kunne skabe mistænksomhed i Tyskland, men regeringen har altså ment at måtte se bort

fra dette hensyn. P. Munch anfører som en faktor, der kunne motivere anlægget, at det kunne opfattes som en desavouering af fæstningen ved København. Denne betragtning leder tanken hen på den indsukring, hvorved man får en bedsk pille til at glide lettere ned. Thune-stillingen må man opfatte som et supplement til fæstningen om København og en understregning af ideen om, at forsvaret af København var særlig væsentligt for forsvaret af Danmark. Foranstaltningen måtte tillige give indtryk af, at Danmark forberedte sig på et forsvar, rettet mod Tyskland, hvis dette land skulle være den angribende part. Da P. Munch den 22. oktober 1915 i et fortroligt møde af de to ting gjorde rede for det militære beredskab og for den planlagte udbygning, måtte tilhørerne få indtryk af, at Danmark rådede over et efter forholdene særdeles omfattende militært apparat, og at det i givet fald ville blive brugt. I november 1915 blev der givet bemyndigelse til anlæg af Thunestillingen. Derefter var der ro om de militære problemer i et længere stykke tid, indtil et forslag om på ny at indskrænke sikringsstyrken kom op i sommeren 1917.

Mens der faldt ro over det militære område, var der så meget mere uro om selve regeringens politiske basis. Der forefandt sig stadighed under krigen snart et sted snart et andet, ønsker om, at regeringens grundlag skulle udvides, og at en samlingsregering skulle dannes, fordi mange mente, at en bredt funderet regering svarede til tidens behov. Denne opfattelse havde også tilhængere inden for ministeriet.

Regeringen Zahle var udgået alene fra partiet Det radikale Venstre. Det var en mindretalsregering, der blev opretholdt i kraft af en loyal støtte fra Socialdemokratiet. Tilsammen havde de to partier flertallet i folketinget. Men i landstinget var regeringsmodstanderne i flertal. I august 1914 hav-

de det en kort overgang været på tale at søge dannet en samlingsregering. Kong Christian X var en varm tilhænger af en sådan plan, og den mand i regeringen Zahle, der stod kongen personligt nærmest, finansminister Edvard Brandes, var ligeledes en tilhænger af tanken. Brandes igen havde kontakt til de frikonservatives fører, grev Mogens Frijs, som ofte blev omtalt som leder eller ledende medlem af en eventuel samlingsregering. Da grundlovsrevisionen var politisk sikret i sommeren 1915, bragte Brandes problemet om en samlingsregering på bane. Foranledningen var en artikel i »Berlingske Tidende« den 3. juni 1915. Her var den tanke blevet udkastet, at der skulle dannes et samlingsministerium med henholdsvis ministre for de radikale, for venstre og for højre, altså en borgerlig samlingsregering. Brandes var ivrig for planen; han havde vistnok den mulighed for øje selv at blive statsminister. Det mente i al fald Zahle, som ivrigt bekæmpede tanken; skulle det endelig være, ville han i al fald ikke acceptere Brandes som chef. P. Munch var udpræget modstander af planen; under interne drøftelser benyttede han den motivering, »at så kunne vi ikke afvise J. C. Christensen, og det var dog givet, at ingen af os (d. v. s. de radikale ministre) kunne gå ind sammen med ham«. Lidt senere skriver han, »at vi ikke kunne være sammen med J. C. Christensen uden i den yderste krise«. Som det er nærliggende i et memoireværk, har Munch selv hovedrollen i dramaet; men for at helterollen kan komme til sin ret, må der også være en skurkerolle. Denne rolle havde J. C. Christensen. Det er et gennemgående træk i P. Munchs erindringer, at dommen over J. C. Christensen er hård og ubarmhertig.

Planerne om en samlingsregering i sommeren 1915 døde bort, men i eftersommeren 1916 kom de på tapetet igen med voldsom styrke, denne gang på baggrund af forslaget om at sælge

de dansk-vestindiske øer til USA. Der havde i længere tid været forhandlet derom mellem Danmark og Amerika. Det var en aftale med amerikanerne, at forhandlingerne skulle være fortrolige, og da en journalist spurgte Edvard Brandes, om der blev ført forhandlinger, benægtede Brandes på det bestemteste, at det var tilfældet. Da aftalen med USA blev bekendt, viste det sig, at Edvard Brandes havde talt imod bedre vidende, og en lidenskabelig kampagne imod ham og regeringen var følgen, og ligeledes en hed debat om politisk etik. På ny blev kravet om en samlingsregering ført frem af oppositionen. Men krisen blev løst ved et forslag om, at regeringen skulle suppleres med en repræsentant, en kontrolminister for hvert af de tre partier, der ikke var med i regeringen, højre, venstre og socialdemokratiet. Zahle var meget ivrig for denne løsning på krisen, en samlingsregering var undgået, og ledelsen forblev hos det radikale parti, og det betød vel også noget, at hans egen stilling ikke blev ændret. P. Munch og indenrigsministeren Ove Rode var dybt forbitrede over, at Zahle havde givet køb. Argumentationen var igen, at venstre, hvis ordningen blev gennemført, ville vælge J. C. Christensen som kontrolminister. Da dette valg faktisk blev truffet af venstre, havde Munch en samtale med en venstrefolketingsmand, der energisk forfægtede den opfattelse, at valget af J. C. Christensen ville lette samarbejdet, fordi det var bedre at have ham inden for end uden for regeringen. Dette benægtede P. Munch med ordene, »at venstres fremgangsmåde mindede om den, molboerne anvendte, da de druknede ålen«. Denne bemærkning er et af de meget få smil i bogen; ellers er det alvorstale næsten hele vejen igennem, sagligt, roligt, nøgternt, snævert politisk, men ikke uden skarpheit, som nævnt, når det gjaldt omtalen af J. C. Christensen og i stigende grad også i referaterne af samtaler

med kong Christian X. Man må beundre den sindsro, P. Munch lagde for dagen i forhandlinger med majestæten.

Samarbejdet i kontrolregeringen gik nogenlunde i et par år, selv om den kom til at halte lidt, da det konservative folkeparti ret snart gled ud. Den af de konservative valgte repræsentant blev siddende i regeringen; men nu for det frikonservative parti, der igen havde gjort sig selvstændigt. Uden de forhandlingsmuligheder, kontrolministerordningen gav, havde regeringspartierne næppe kunnet enes om en indskrænkning af sikringsstyrken i sommeren 1917; men indskrænkningen lod sig dog først gennemføre efter en konflikt mellem Munch og overgeneralen, general Gørtz. Da situationen var moden, viste P. Munch her en særdeles resolut optræden. Gørtz havde nemlig truet med at gå, hvis sikringsstyrken blev indskrænket. Set fra generalens synspunkt var spørgsmålet ikke uvæsentligt. Overkommandoen blev nemlig stillet over for det spørgsmål »hvilken styrke den anså for nødvendig, når man så bort fra den opgave at være rede med det pludselige angreb på København for øje, så opgaven væsentlig skulle være bevogtning af landegrænsen, havneanlæg, fæstningsværker og feltfortifikatoriske anlæg«. Det betød nemlig, at hele grundlaget for den gængse officers-forestilling om Danmarks forsvaret pludselig blev forrykket. Hvis general Gørtz imidlertid var gået i protest mod en indskrænkning, der var foretaget, fordi man anså en svækkelse af beredskabet i København for at være forsvarlig, ville hans afgang have vakt en politisk uro om disse militære dispositioner, men ved først at afskedige Gørtz og derpå med de samarbejdende partiers samtykke at indskrænke sikringsstyrken, opnåede regeringen, at indskrænkningen blev gennemført uden politiske divergenser udadtil. Det viste sig vanskeligt at få kongen med på formen for udnæv-

nelsen af den nye overgeneral, general Tuxen. Det fik P. Munch at vide en lørdag i august 1917, mens han opholdt sig i sit sommerhus i Kregme. Zahle og Scavenius var på tog med skibet »Mågen« i Roskilde fjord, og mens P. Munch var gået i vandet ud for sin sommerbolig, kom statsministeren og udenrigsministeren sejlene forbi. Da de så Munch, gik de i en båd og roede ind til den badende P. Munch, der op til de to i båden forklarede, at det på grund af vanskeligheder med kongen vist var bedst, at Zahle tog med til Sorgenfri Slot. Det var lidt usædvanlige omstændigheder for en ministerkonference. De to andre ministre fandt det unødvendigt, at Zahle tog med, og P. Munch måtte tage alene af sted lørdag eftermiddag til en af de efterhånden meget bevægede samtaler med Christian X; som så mange af de foregående endte den med, at kongen accepterede ministerens forslag.

Med efterretningerne om den første verdenskrigs afslutning slutter 3. bind. Enkelte optegnelser om det sønderjyske problem, som efter deres kronologiske sammenhæng skulle have været med, er af udgiverne udeladt, for at det sønderjyske problem kan blive behandlet i sin sammenhæng i det næste bind. Med spænding må denne fortsættelse imødeses, der vil omfatte et af de mest dramatiske afsnit i nyere dansk historie.

Troels Fink.

Lis Jacobsen † og Holger Brøndsted (udg.): En Ungdomsbrevveksling mellem P. Munch og J. P. Jacobsen 1889–1901, I–II. (Udg. af Institut for Dansk Kirkehistorie, Nyt Nordisk Forlag, 1962). XXVII + 362 s. og XIII + 306 s.

I kraft af P. Munchs centrale placering i dansk politik vil en korrespondance, i hvilken han er den ene part, altid have krav på interesse. Det gælder i høj grad den her foreliggende

udgave, som omfatter P. Munchs brevveksling med ungdomsvennen, religionshistorikeren, dr. phil. J. P. Jacobsen († 1918), der senere blev gift med dr. phil. Lis Jacobsen, f. Rubin, den ene af værkets to udgivere. Gennem brevene får man et levende indtryk af to unge, højt begavede menneskers redelige bestræbelser på at skabe sig et livsgrundlag ved studium og tænkning. Efterhånden som de bliver ældre, ser man, hvorledes P. Munch finder sig til rette i en udadvendt praktisk stræben, mens Jacobsen fortsat grubler over filosofiske og religiøse problemer. Udgaven har sin værdi mere ved det, den fortæller om de to selv, end ved det, de to beretter om deres samtid, selv om der også er en del bemærkninger af almindelig politisk og åndshistorisk art. For P. Munchs vedkommende er der tale om et meget værdifuldt supplement til de lidt ferske Munch-erindringer I (Fra Skole til Folketing, 1870–1909). Med det kildemateriale, der nu er publiceret og vil blive det i den nærmeste fremtid, vil det snart være muligt at skrive en udtømmende biografi om P. Munch; ungdomsbrevvekslingen mellem P. Munch og J. P. Jacobsen vil da ikke være til at komme udenom. Lis Jacobsen og Holger Brøndstedes udgivelse er alene af den grund betydningsfuld. Værkets indledning og noter giver læseren udmærket hjælp; som profanhistoriker er man især glad for den fyldige kommentar til de to unge menneskers religiøse og etiske spekulationer.

Tage Kaarsted.

Vilh. la Cour: Næsholm (Nationalmuseet, 1961).

I en artikel i Hist. Tidsskr. 7, VI, p. 121–29, gjorde Kr. Erslev opmærksom på, at man for det 14.–15. århundrede måtte antage, at der var mange adelsmænd rundt om i sognene, som ikke var nævnt i kilderne, så vort

kendskab til denne tids adels- og gods-historie kun var fragmentarisk. Det samme kan udtales om adelens gårde og kongens borge. Mens vore kirkers arkitektur er blevet dyrket med iver, og deres inventar er studeret, har man kun i mindre omfang beskæftiget sig med voldstederne og fundene herfra, måske fordi undersøgelserne er dyrere og i de fleste tilfælde alene har videnskabelig betydning. Man må derfor være taknemlig for Vilh. la Cours bog om Næsholm, ligesom forhåbentlig Hans Stiesdals undersøgelser efterhånden vil løse nogle af gåderne, voldstederne gemmer.

Næsholm ligger i Odsherred og har været i brug i tiden ca. 1240-1340, hvis man skal dømme ud fra fundene, i de litterære kilder omtales borgen ikke. Den er et eksempel på borgen, som blev foretrukket, da man opgav at forsvare sig ved folkevolde som Danevirke. Pladsen tillader ikke en egentlig recension, men det må fremhæves, at bogen giver arkitekturhistorien og den materielle kulturforskning materiale. Selv om udgravningen i første række belyser tilværelsen for en lensmand og hans folk, giver den samtidig rigeligt stof til forståelsen af andre spørgsmål. Som eksempel kan det nævnes, at fundet af et virkejern har ført dateringen af dette redskab længere tilbage, end det hidtil var muligt, men meningerne vil dog ofte brydes, når sagernes herkomst omtales. Vilh. la Cour antager, at malmgryderne fra denne periode er indført arbejde uden at give nogen virkelig begrundelse, men da man herhjemme i det 13. århundrede både kunne støbe kirkeklokker og røgelseskar, er det vanskeligt at se, hvorfor man ikke kunne beherske grydestøbningens kunst. Man har formodentlig både brugt danske og importerede gryder. Redegørelsen for det fundne lertøj føles for fragmentarisk, men det ville være urigtigt at lægge skylden på forf., da man knap nok er begyndt at studere dette vanskeligt tilgænge-

lige materiale. Snarere er der grund til at fremhæve, hvor meget nyt bogen bringer, og at resultaterne af arbejdet er det bedste argument for en fortsættelse af undersøgelsen af vore voldsteder. En grundig gennemarbejdelse af deres stof vil bl. a. have værdi ved at levendegøre folkevisernes skildring af adelslivet og korrigere den litterære overlevering (se f. eks. Axel Olrik: Et demokratisk element i dansk åndsliv. Danske Studier 1925, p. 147-155).

Svend Jørgensen og Ulrik Møhl har behandlet de biologiske problemer i fundene. Mellem dem er et par knogler fra to eldsdyr, der synes at antyde, at denne dyreart endnu i middelalderen trivedes på Sjælland.

Både arkitekturhistorisk og etnologisk rejser bogen flere spørgsmål, end den løser, men således behandler enhver god bog sit emne, og for Vilh. la Cour må det have været en tilfredsstillelse at have løst en opgave, han stillede sig i sin ungdom, med et så godt resultat.

Helge Sjøgaard.

Povl Eller: N. F. S. Grundtvig Portrætter. Med en indledning af Steen Johansen. (Udgivet af Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot, 1962). 145 s.

For nogle år siden udgav museumsinspektør Povl Eller en fortræffelig bog om de eksisterende portrætter af Oehlenschläger, og nu foreligger fra hans hånd en tilsvarende Grundtvig-ikonografi. I en indledning har Grundtvig-kenderen, Steen Johansen, sammenstillet og kommenteret samtidige udtalelser om Grundtvigs udseende, men ellers er hovedvægten, som i Oehlenschläger-bogen, lagt på beskrivelsen af de enkelte portrætter.

Der kendes i alt godt halvtreds samtidige billeder af Grundtvig, hvoraf en god halv snes er fotografier. Ejenommeligt og beklageligt nok har man ingen egentlige ungdomsportræt-

ter af Grundtvig. På den ældste, kendte afbildning, et maleri af C. F. Christensen fra 1820, er han 36 år.

Med sikkerhed og kyndighed karakteriserer Povl Eller disse Grundtvig-portrætter, og han giver en interessant redegørelse for, hvad man ud fra dem kan sige om Grundtvigs udseende. Hans karakteristik af billedernes og busternes kunstneriske kvalitet er forsigtig og sober, og i selve portræt-katalogen har han samlet et væld af væsentlige oplysninger om de enkelte Grundtvig-fremstillinger. Der er nedlagt et overordentlig flittigt forskerarbejde i indsamlingen og bearbejdelsen af disse oplysninger. – Desuden gives en oversigt over de kendte reproduktioner af Grundtvig-billeder, og kort gennemgås også de bestræbelser på at skabe et Grundtvig-monument, som endte med opførelsen af Grundtvigskirken på Bispebjerg.

En ikonografi som denne er et særdeles vigtigt hjælpemiddel i den historiske forskning. Portrætter er jo også kilder, men udnyttelsen af dem til at give oplysninger om den portrætteredes udseende er særdeles vanskelig. Det kræver nøje viden om, hvordan og hvorfor billederne er blevet til, og man må dels sammenligne dem indbyrdes, dels finde frem til samtidens vurdering af dem. En sådan undersøgelse er konsekvent og mønstergyldigt gennemført i denne bog, og man er taknemlig for, at Frederiksborgmuseet har givet Eller mulighed for at gennemføre også denne bearbejdelse af Grundtvig-portrætterne. Forhåbentlig fortsættes den så smukt begyndte række af ikonografier.

H. P. Clausen.

Danmarks gamle Købstadlovgivning. V. Almindelige stadsretter og almindelig købstadlovgivning. Udgivet af Erik Kromann. (Rosenkilde og Bagger, 1961). 143 s.

Med dette femte bind har overarki-

var dr. Kromann afsluttet Sprog- og Litteraturselskabets udgave af Danmarks gamle Købstadlovgivning. Det sidste bind fremtræder som en slags supplement til de fire foregående, der indeholdt stadsretterne, ordnet geografisk efter landsdele. Her bringes nu de såkaldte almindelige stadsretter, der har navn efter forskellige konger, men som i virkeligheden er mere eller mindre private arbejder. Desuden er medtaget den almindelige købstadlovgivning, middelalderlige retsvedtægter fra de enkelte byer.

Dermed er hele den bevarede, middelalderlige lovgivning for de danske købstæder fremlagt i denne nyttige kildeudgave. Dr. Kromann fortjener anerkendelse for det tempo og den omhu, hvormed udgaven er gennemført, og for fylden af præcise oplysninger i det mønstergyldige note- og variantapparat, der gør værket til et værdifuldt hjælpemiddel for forskningen.

H. P. Clausen.

G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850. (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 23, 1961). 271 s.

Titlen på denne bog må ikke forlede nogen til at tro, at der er tale om et stykke lokalhistorie i snæver forstand. Gottlieb Japsens arbejde havde i virkeligheden fortjent en undertitel, som adviserede læseren om, at han har at gøre med særdeles indtrængende studier i baggrunden for det nationale gennembrud i Sønderjylland. Nok er bogens emne udviklingen i Åbenrå, men problematikken angår den slesvig-holstenske og den danske bevægelse i hele Nordslesvig. Det lokale bliver således en konkret dokumentation af vigtige træk i den nationale udvikling både på dansk og på tysk side i årene før og omkring revolutionen i 1848.

Japsen vil vise, at man ikke kan beskrive den nationale udvikling i Søn-

derjylland tilfredsstillende ved at ville bringe det hele på formen om den oprindelige, danske »folkeånds« gennembrud til fuld bevidsthed hos de danske nordslesvigere. I denne påstand ligger naturligvis en polemik mod P. Lauridsen og hans fremstilling i »Da Sønderjylland vaagnede«. Mange steder kommer denne polemik også tydeligt til udtryk i teksten og i noterne.

Nu lader det sig heller ikke nægte, at P. Lauridsens værk, så centralt det end har været for udforskningen af den nationale vækkelse i Nordslesvig, i mange henseender er forældet og trænger til et korrektiv. Lauridsen holdt sig til en enkel og unuanceret dansk-tysk problemstilling, og derfor kunne han ikke give en udtømmende beskrivelse af den sønderjyske befolknings nationale stilling. Kategorien dansk/tysk kan ikke dække alle komponenterne i den nationale situation før 1848.

Desuden har Lauridsen jo i høj grad set store dele af udviklingen gennem de mænd, der på dansk side var ledende i arbejdet med at vække sønderjyderne til national bevidsthed. Bl. a. bygger han i vid udstrækning på Flor og Dannevirkes redaktør, P. C. Koch. Her overfor har Japsen inddraget et kildemateriale, der fører ham bag om de ledende nationalitetsforkæmpers breve og den ensidighed, der uundgåelig må præge et billede, der støtter sig på dem. Det er således karakteristisk, at mens vor viden om den nationale udvikling i Åbenrå hidtil overvejende har været hentet fra Fr. Fischers breve, således som de er aftrykt hos P. Lauridsen, gør Japsen forholdsvis lidt ud af disse breve. Hvor han benytter dem, gør han det med klog fornemmelse for, at de mere afspejler Fischer og hans specielle situation, både over for borgerne i Åbenrå og over for Flor, end de giver os et indtryk af den nationalpolitiske situation i byen.

Desuden har Japsen bestræbt sig for

at se årtierne før 1848 ud fra tidens egne forudsætninger uden vor bagkloge viden om, hvordan nationalitetskampen udviklede sig. Og ved at føre sin fremstilling helt tilbage til tiden o. 1800 har han kunnet fremdrage og blotlægge faktorer, der spillede en afgørende rolle i den nationale udvikling, skønt de hører hjemme i tiden, før den egentlige nationalitetsbevægelse tager sin begyndelse.

Det gælder bl. a. den helstatspatriotisme, fornemmelsen af samhørighed med hele monarkiet og de fælles institutioner, som er så tydelig i begyndelsen af 19. årh. Særlig markant træder denne patriotiske følelse frem i 1801 og 1807, da borgerskabet i Åbenrå reagerede på de krigskatastrofer, der ramte monarkiet. Det er karakteristisk, at netop slaget på reden og tabet af flåden gav anledning til patriotiske udbrud, for helstatspatriotismen havde sit faste tilhold i byens søfartskredse, der havde nær og stadig forbindelse med hovedstaden. Dog må det understreges, at disse patriotiske stemninger ikke var et specielt sønderjysk fænomen. Også hos holstenerne kom det til udtryk, således som det jo kendes fra B. G. Niebuhrs brevveksling. Det afgørende er, at denne helstatspatriotisme kunne blive grobund både for slesvig-holstenisme og danskhed.

Det er utvivlsomt rigtigt, som Japsen har gjort det, at interessere sig specielt for de befolkningslag i Åbenrå, der havde med søfarten at gøre. Af dem afhang byens velfærd, og de havde indflydelse frem for nogen. Et meget vigtigt punkt er her Japsens påvisning af, at der efter Napoleonskrigene og statsbankerotten skete et skifte i søfartens forbindelser udadtil. Hidtil havde skibsfarten været orienteret nordpå. Både fragtfarten og småskibsfarten var knyttet til Danmark.

Men efter 1814, da byens skibsfart kom på fode efter krigsårenes tab, var det anderledes. Nu dominerede Hamborg, og de åbenråske skibe kom

til at sejle for de hamborgske handels-huse. Skibsrederne – og det vil sige det øverste lag af borgerskabet – havde nu deres vigtigste forbindelser sydpå til Hamborg og andre nordtyske byer. Det fik betydning, fordi netop denne samfundsgruppe fik hovedindflydelsen, da borgerskabet begyndte at gøre sig gældende. Skibsrederne kom til at føre an i den liberale slesvig-holstenisme med tysk fortegn.

Dette er kun ét blandt mange eksempler på, at Japsen har kunnet bringe de nationale fænomener i forbindelse med økonomiske og sociale faktorer på en både overraskende og overbevisende måde. Det er i det hele bogens styrke, at den i så høj grad holder sig til realia. Således gennemgår Japsen meget nøje befolkningens sammensætning i Åbenrå for at finde ud af, hvorfra tilvandringen kom, og han kan konstatere, at langt den største tilflytning skete fra Nordslesvig, mens derimod tilgangen fra tysktalende egne ikke var særlig betydelig. For underklassens vedkommende spillede tilflytningen fra Sydslesvig og Holsten endda en yderst ringe rolle.

Åbenrå fik således kun et forsvindende lille tysk element ved indvandring, og sproget var dansk. I denne forbindelse gør Japsen med god grund op med den forestilling, der fra filologisk uskoledede rejsebogsforfattere har fået lov til at brede sig til historiske fremstillinger, at Åbenrå-dialekten i første halvdel af 19. årh. var en slags blandingsprog, et »pluddervælsk«, som P. O. Brøndsted skrev 1804.

På trods af det rent danske folkesprog holdt åbenråerne imidlertid fast ved det tyske skole- og øvrighedsprog. For befolkningen i Åbenrå var det nationale ikke uden videre forbundet med det sproglige. Flertallet følte det tyske øvrighedsprog som en naturlig ting; det var en del af de velerhvervede rettigheder, som hørte sammen med den lokalpatriotisme, der knyttede åbenråerne til deres by. Her lå i virkeligheden en af sles-

vig-holstenismens største muligheder.

Mænd som Flor forstod ikke denne indstilling, og bl. a. derfor manglede de den fulde indsigt i den nordslesvigske egenart. Det var Flor, der havde ansvaret for, at Fr. Fischer udgav sit blad på dansk trods den stærke uvilje mod dette skridt i borgerskabet, og Japsen kalder det uden om-svøb for et fejlgreb. Han mener ikke, at det gavtede den danske sag, at det uvante danske skriftsprog blev gjort til forudsætningen for dansk patriotisme, og han har sikkert ret i, at der dermed var skabt forudsætning for væksten i det tysk-indstillede parti i byen.

Fischer delte i øvrigt næppe selv Flors grundtvigske begejstring for modersmålet som forudsætning for nationalitetsfølelsen. Japsen gør opmærksom på, at Fischers blad bragte påfaldende få artikler om sprogforholdene, og at der ikke i bladet findes en eneste sætning vendt mod det tyske undervisningssprog i Åbenrå. I det hele taget giver Japsen et billede af Fr. Fischers politiske holdning, som er både interessant og i adskillige henseender nyt. Bl. a. fremhæver han, at Fischers udprægede konservative, antiliberala indstilling var en væsentlig hindring for udviklingen af en dansk partidannelse i byen. Der var i hans politiske tankegang ikke noget, som kunne fænge hos den underklasse af skibshåndværkere o. lign., der var danskhedens stærke og sikre støtte.

Også Japsens analyse af den spirende slesvig-holstenisme er interessant. Ved hjælp af »Lyna«, der ganske vist udkom i Haderslev, men som kan antages også at dække de åbenråske slesvig-holstenere indstilling, lykkes det ham at karakterisere den nordslesvigske slesvig-holstenismes indhold. I hvert fald frem til 1846 var den præget af tolerance over for det danske sprog, og den tog ikke sigte på en adskillelse af hertugdømmerne fra kongeriget. Derimod ville

den understrege det slesvig-holstenske særpræg inden for monarkiet, og den hævdede det tyske sprogs absolute ret som øvrighedssprog. I virkeligheden byggede slesvig-holstenismen på den gamle statspatriotisme, der nu rettedes mod hertugdømmerne; og disses påståede særstilling fremhævedes af det reformbehov, der opstod som følge af den stærke økonomiske og sociale udvikling, et behov, regeringen i København ikke afhjalp. Denne nordslesvigske slesvig-holstenisme var imidlertid kun en mellemløsning, der ingen fremtid havde i den nationale udvikling, der efterhånden trak skellet mellem dansk og tysk helt skarpt op. Nogen enhed udgjorde den slesvig-holstenske bevægelse dog heller ikke efter 1846, men det ligger uden for rammen om Japsens fremstilling.

Drivende i den slesvig-holstenske bevægelse var den øverste del af borgerskabet, hvis økonomiske interesse som nævnt gik sydpå. Småborgerne derimod var nationalt indifferente. De vendte sig mod »dannevirklerne«, der bragte uro og forstyrrelse, og de ønskede tysk skole- og retssprog bevareret. Men tyske var de ikke. Det er forståelsen for dette mellemstandpunkt, der er Japsens styrke; her trænger han dybere til bunds, end det er sket før.

G. Japsen har i sin bog fremlagt adskilligt nyt, og på en række punkter har han samlet tidligere spredte tilløb til en mere nuanceret opfattelse af det nationale røre til en helhed. Vigtig er hans sammenkædning af det nationale med den sociale opdeling af borgerne og hans påvisning af, at mens det før 1848 var toppen af borgerskabet, der var drivkraften i slesvig-holstenismen, blev det efter oprøret håndværkerklassen, der overtog denne rolle. Vigtig er også hans analyse af den rolle, den liberale redaktør, Hans Kopperholdt, spillede bag Hiort-Lorentzens bekendte brevveksling med Lehmann, før han tog det

afgørende skridt over til danskheden. Såvel danskheden som slesvig-holstenismen i Nordslesvig er blevet mere sammensatte fænomener efter denne bog. Den er værdifuld både ved det stof og de synspunkter, den fremlægger, og fordi den så tydeligt afslører, at der endnu er meget at gøre, før vor opfattelse af den nationale opgaven i Sønderjylland er gjort helt fri af romantiske forestillinger, som har simplificeret den nationale situation.

Der er i Japsens bog inspirerende oplæg til yderligere forskning. Også til forskning, der vil føre til revision af nogle af hans synspunkter. F. eks. vil hans påstand om, at kirken i Nordslesvig kom til at stå uden for de politiske og nationale afgørelser, næppe holde over for en dybere undersøgelse. Der var mere end indirekte forbindelse mellem på den ene side kirken og præsterne og på den anden side den nationale kamp. Bl. a. kan det udmærket skyldes det tyske kirkesprog, at befolkningen var tilbøjelig til at holde fast ved tysken som det officielle sprog. Nok var tysk »øvrighedssproget«, men for de fleste var det dog først og fremmest religionens sprog, og før problemerne er set i en kirkehistorisk sammenhæng, kan man ikke udtale sig så kategorisk om kirkenes placering, som Japsen gør. Dog er det rigtigt, som Japsen skriver, at kirkegangen ikke altid så meget er udtryk for det nationale tilhørsforhold som for en social konvention. »Man« gik nu engang i kirke hos førstepræsten, enten han var dansk eller tysk. Derfor fyldtes kirken hos den slesvig-holstenske Rehoff i 1840'erne og ved den danske gudstjeneste i 1850'erne af både danske og tyske. Dog må man i denne forbindelse ikke glemme, at i hvert fald provst Rehoff var en anerkendt betydelig prædikant.

Om enkeltheder kan der altså strides. Således undrer det, at Japsen, der ellers gør en del ud af fanedemonstrationer, ikke går ind på, at Åbenrå i

1845 var centrum i et slesvig-holstensk forsøg på en omfattende protestbevægelse mod forbudet mod de slesvig-holstenske faner. Og selv om man vil godtage bogens karakteristik af den yngre borgmester Schouw som en svag mand uden ståsted, må man dog gøre den bemærkning, at hans vaklen også kan skyldes hans tilknytning til hertugen af Augustenborg. Hertugens politik i årene op mod 1848 var ikke altid lige let at blive klog på for hans tilhængere, og det kan let afspejle sig i Schouws svingende holdning.

Men hovedsagen står fast: Japsen har med denne bog givet et værdifuldt bidrag til en dybere og mere omfattende forståelse af den nationale udvikling i Sønderjylland, samtidig med at han har øget vort kendskab til den lokale gren af denne udvikling i Åbenrå.

H. P. Clausen.

Harald Jørgensen (udg.): To ungdomsvener. H. P. Hanssen – H. V. Clausen. En brevveksling. (Skrifter, udgivne af Historisk samfund for Sønderjylland nr. 26, 1962). XVI + 385 s.

I anledning af, at det i 1962 var hundrede år siden, H. P. Hanssen blev født, har Historisk samfund for Sønderjylland udsendt hans brevveksling med venen og kampfællen gennem mange år, H. V. Clausen. Op mod 350 af de breve, de to mænd udvekslede mellem 1887 og 1935, er bevaret, og af dem har udgaven medtaget 304. Langt størsteparten af brevene (230) stammer fra årene op til 1900. I tiden derefter flyder brevstrømmen ikke nær så kraftigt, og man kan med adskillig ret tage dette som et vidnesbyrd om, at ved århundredskiftet gik forholdet mellem de to mænd ind i en ny fase.

Det var H. V. Clausen, der i foråret 1887 tog initiativet til at oprette forbindelsen ved at henvende sig til H. P. Hanssen med en plan om et be-

søg af medlemmer fra Studentersamfundet i Sønderjylland. Ideen blev ikke ført ud i livet det år, men kontakten mellem de to var skabt. Efter at H. P. Hanssen under et besøg i København i forsommeren havde opsøgt Clausen og sammen med denne og Johan Ottosen gennemdrøftet de nordslesvigske problemer, var grunden lagt til et langt og frugtbart samarbejde.

Næsten tyve år senere, i 1906, da H. P. Hanssen ved løsladelsen efter en fængselsstraf for en artikel i Sønderjydske Årbøger modtog gaver og en stor hyldestadresse fra kongeriget, mindedes de to venner de mange års venskab og samarbejde. H. P. Hanssen skrev da om Clausens første brev: »Det gav mig en kærkommen Forbindelse med nye Kredse paa et Tidspunkt, som ikke kunde have været heldigere valgt.« Og om resultatet af de tyve års arbejde skriver han: »Naar der nu i Kongeriget findes et langt fyldigere Kjendskab til nordslesvigske Forhold og en langt nærmere og mere omfattende Interesse for Danskheden i Nordslesvig, end da vi tog fat, skyldes det dog til dels vort Arbejde. Noget tilsvarende er Tilfældet, naar vi ser paa Forholdene hernede. Stillingen er sikkert i det store og hele ikke daarligere end for tyve Aar siden ... Vi ved for det første meget bedre Besked med vore Forhold, end man vidste den Gang. Vor Presse er bleven bedre og har en langt større Læsekreds. Vi har mange flere Foreninger, deres Opgaver er bleven større og deres Arbejde betydningsfuldere. Forbindelserne mellem Danskerne paa begge Sider af Grænsen er bleven flere og knyttede fastere ... Vi kan, synes jeg, naar der tages Hensyn til alt dette, se tilbage paa vor Virksomhed med en vis Tilfredshed og fortsætte den med Haab.« (s. 297).

Bedre kan samarbejdet mellem H. V. Clausen og H. P. Hanssen, således som det aftegner sig i denne brevveksling, ikke karakteriseres. Gennem

Clausen kom den unge H. P. Hanssen i forbindelse med radikale kredse i hovedstaden, og det blev afgørende ikke blot for ham selv, men også for den sønderjyske danskhed i de følgende årtier. H. V. Clausen var desuden fuld af initiativ og ideer, og i mange breve kan man følge, hvorledes kontakten mellem danskheden i Nordslesvig og de sønderjyske interesserede i kongeriget styrkedes og uddybedes.

Brevene ændrer ikke afgørende den hidtidige opfattelse af Sønderjyllands historie i de år, H. P. Hanssen spillede en ledende rolle, men de indeholder en sådan rigdom af interessante og vigtige detaljer, at billedet af perioden kommer til at stå både skarpere og mere levende. Man ser H. P. Hanssens målbevidste stræben efter at dygtiggøre sig og udvikle sine politiske lederevner for at kunne tjene sine landsmænd og den sag, der blev hans liv. Man følger hans arbejde i de travle år, da nettet af organisationer spændtes ud over hele Nordslesvig, og den danske tilbagegang blev vendt til sikker fremgang. H. P. Hanssens politiske klogskab og hans sans for at give det danske arbejde indgang i alle lag af den sønderjyske befolkning kommer gang på gang til udtryk.

Desuden giver brevene et godt indblik i arbejdet med at lede den kongerigske interesse for Sønderjylland ind i faste organisationer, der kunne blive en effektiv støtte for de danske i Nordslesvig. Arbejdet og de indre spændinger i de københavnske foreninger »4 S« og »To Løver« belyses indgående, og de personlige modsætninger bag støttarbejdet til de danske nordslesvigere afsløres.

Endvidere indeholder brevene en lang række vigtige oplysninger om forholdene i Nordslesvig. H. V. Clausens kendskab til landsdelen og dens beboere var jo overordentlig omfattende, og vi kan følge, hvorledes han på sine hyppige rejser til Sønderjylland samlede det væld af detaljer,

han udnyttede i sin fortræffelige rejsehåndbog og i den kendte afhandling fra 1893 om de nationale forhold i Nordslesvig 1863–93. Clausen kendte omtrent hver enkelt sønderjysk gård og dens indehavers nationale sindelag. Ofte kunne H. P. Hanssen støtte sig på denne viden, og brevene giver derfor en mængde interessante personalhistoriske enkeltheder fra alle egne af Sønderjylland.

Klarest står H. P. Hanssens personlighed frem i brevene. Hans tålmodighed med H. V. Clausens iltre, ofte overdrevne og undertiden krænkende kritik, hans sikre politiske jugement, hans loyale støtte til sine medarbejdere, hans realistiske syn på Danmarks og Nordslesvigs stilling i forhold til Tyskland og hans urokkelige tro på danskhedens fremtid, træder på smukkeste måde frem af brevene. H. V. Clausens breve er fulde af skarpe karakteristikker af modstandere og uvenner. »Han er en af de huleste, upålideligste og fantasifuldeste journalister, vi har herovre . . .«, skriver han om Fr. v. Jessen (s. 285), og hans udfald mod Jens Jessen, Flensborg Avis, er mange og hvasse. På denne baggrund virker det dobbelt stærkt, at H. P. Hanssen ikke i et eneste af sine breve, selv ikke når hans modstandere stod ham hårdtest imod, lader falde nedsættende ytringer eller fordømmende ord om andre.

At venskabet mellem de to mænd kom ind i en krise omkring århundredskiftet, er der adskillige spor af i brevene. Denne modsætning var nok mere end et personligt mellemværende. Den kan i nogen grad ses som et resultat af den udvikling, der havde fundet sted i Nordslesvig og i de nationalt interesserede kredse i kongeriget i de foregående årtier. De danske nordslesvigeres selvtilid var vokset. H. P. Hanssen selv havde vundet i erfaring og politisk indsigt. Man kunne stå på egne ben i Sønderjylland, og de danske ledere dér vidste bedre end vennerne i København, hvordan po-

litikken skulle lægges til rette. Samtidig var imidlertid organisationsapparatet i kongeriget bygget ud; man havde fået støtten til nordslesvigerne ind i faste rammer, og de københavnske ledere af det nationale arbejde fristedes tit til at forsøge at få indflydelse på anvendelsen af støtten og dermed på udviklingen i Sønderjylland. Det var baggrunden for modsætningerne, der gav sig helt groteske udslag, da københavnerne – og blandt dem H. V. Clausen – førte forhandlinger i Sønderjylland bag om H. P. Hanssen og derved underminerede hans position.

Udgifveren, dr. Harald Jørgensen, skriver i sin indledning, at venskabet mellem H. V. Clausen og H. P. Hanssen genoprettedes efter krisen. Det er sikkert rigtigt, men korrespondancen viser, at fortroligheden og det nære samarbejde ikke blev det samme igen. H. P. Hanssen sad nu som landdags- og rigsdagsmand, hans virksomhed lå i et andet plan end i de ungdomsår, da han hentede styrke til sit arbejde hos vennerne i København. Det er således karakteristisk, at H. V. Clausen, der før var orienteret om alt, ikke vidste besked med baggrunden for Rubins bekendte artikel i »Preussische Jahrbücher« i 1912 og H. P. Hanssens kendskab til den før offentliggørelsen.

Det er i øvrigt interessant, at et par af H. P. Hanssens skarpeste breve i anledning af krisen (30/12 1899 og 19/1 1900) ikke er blevet afsendt. Han havde al mulig grund til at være så skadelig, som brevene viser, at han var. At han alligevel ikke har sendt brevene af sted, kan vel tydes som et smukt udtryk for hans evne til at bide harmen i sig og trænge sin person tilbage ved at undgå skridt, der kunne skade sagen. Det samme træk ses i øvrigt i et brev fra 1927, hvor H. P. Hanssen begrundede sit afslag på en opfordring til at tale i Studenterforeningen. Mackeprang, H. V. Clausen og andre var trængt ind på ham for

at bevæge ham til at sige ja, men H. P. Hanssen sagde nej. »Jeg har nu en Gang været en Stridsgenstand. Velvilje fra det ny Seniorats Side kan let fremkalde eller genoplive Uviljen fra anden Side og faa Striden om mig til at blusse op paany i en Tid, hvor det gælder om at faa gamle Modsætninger til at træde tilbage for lettere at samle alle Kræfter om Løsningen af de mange Opgaver, som det stærke tyske Fremstød gør tvingende nødvendigt« (s. 347).

Det er et vægtigt bidrag til Sønderjyllands nyere historie, landsarkivar, dr. Harald Jørgensen, her har fremlagt. Hist og her kan man anke over upræcise og mangelfulde noter. Det gælder noterne til brevet om Rubin-affæren (nr. 261), der næppe sætter den uorienterede læser tilstrækkeligt ind i situationen. Desuden kan nævnes som eksempel brev nr. 275, der taler om en svigersøn, hvor noterne har to sønner, samt brev nr. 276, der har været trykt før, uden at det nævnes i en note. Men udgavens omfang taget i betragtning er fejl og mangler kun få. Noteapparatet balancerer smukt mellem hensynet til de oplysninger, læseren nødvendigvis må have, og hensynet til, at bogen skal kunne læses uden alt for stor irritation over unødvendige noter. Både udgifveren og Historisk samfund for Sønderjylland har ære af denne publikation.

H. P. Clausen.

Sønderborg Bys Historie I. Udgivet af et udvalg ved Holger Hjelholt. (I kommission hos Dy-Po Bogforlag, 1960). 350 S.

Åbenrå Bys Historie. Redigeret af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. I. Indtil 1720. (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 25. 1961). 259 s.

I disse år afhjælpes den mangel, det har været, at Sønderborg og Åbenrå i modsætning til de to andre sønder-

jyske købstæder ikke har haft samlede byhistoriske fremstillinger. Nu foreligger et første bind af såvel Sønderborg bys som Åbenrå bys historie. I begge tilfælde er det erfarne historikere med dybtgående kendskab til sønderjysk historie, der har leveret bidragene til værkerne, som også ligner hinanden derved, at de er resultatet af flere forfatters samarbejde.

For Sønderborgs vedkommende har man valgt at lade første bind gå op til 1864. De ældste perioder (indtil 1667) er behandlet af Johanne Skovgaard, der ikke har haft den letteste opgave. Kilderne til byens tidlige historie flyder yderligt sparsomt, man kender således end ikke stadsretten. Det er derfor ikke meget, der kan siges om det middelalderlige Sønderborg. Alligevel er det lykkedes at trække linien i udviklingen op, og perioden efter år 1570 har afgivet stof til en både kyndig og indgående behandling. Farverige personligheder som Christian II og senere hertug Hans d. yngre rager jo også ganske godt op i Sønderborgs historie.

Tiden 1667-1807 er lagt i hænderne på landsarkivar Johan Hvidtfeldt, der foretager en detaljrig gennemgang af byens administration i denne periode. Glimtvis giver han levende småtræk fra livet i byen og vellykkede portrætter af fremtrædende borgere. Man mærker sig bl. a., at borgmestrene o. 1700 har talt plattysk. Også Hvidtfeldts tabeller over indbyggertallet og tilflytningen til byen er yderst værdifulde. Dog må det siges, at denne del af bogen er den vanskeligste at finde til rette i for læseren. Man må håbe, at 2. bind bringer de registre, som vil gøre det lettere at overskue den stofmængde, som Hvidtfeldt har fremlagt i en lidt uordnet sammenhæng.

Værkets redaktør, fhv. overarkivar Holger Hjelholt, har taget sig af tidsrummet 1807-64, dog således at den egentlige krigshistorie fra treårs-krigen og krigen 1864 er skrevet af O. Kühl. Dr. Hjelholt behandler således

de vigtige årtier, da det nationale problem fik afgørende betydning. Bedst er afsnittet fra tiden efter 1848, hvor dr. Hjelholts egne grundlæggende studier tydeligvis har dannet en solid basis for fremstillingen. Årtierne før oprørets udbrud i 1848 forekommer i forhold hertil en smule stedmoderligt behandlet. Således står den nationale problematik lidt blegt. Bl. a. undrer det, at det ikke nævnes, at den hyppigt omtalte dansksindede gæstgiver Reimuth bestyrede læseforeningens bogsamling i Sønderborg. Rimeligt er det vel heller ikke at kalde petitionen om en forfatning i 1816 for en slesvigholstensk tilkendegivelse. For de sønderjyske byers borgerskab lå der formentlig mere en liberal end en national tanke bag denne demonstration.

Åbenrå-historien er disponeret en smule anderledes end værket om Sønderborg. Også den er planlagt til to bind, men her går det første kun til 1720. De to forfattere, seminarieadjunkt H. V. Gregersen og landsarkivar Peter Kr. Iversen, har delt arbejdet således mellem sig, at H. V. Gregersen behandler middelalderen og tiden 1660-1720, mens P. Kr. Iversen tager sig af den mellemliggende periode 1523-1660.

H. V. Gregersen giver i sit første afsnit en særdeles grundig udredning af baggrunden for byens opståen, specielt går han ind på problemet om, hvor landsbyen Opnør, der gav navn til byen, har ligget. Ved et omhyggeligt studium af kort og terrænformer sandsynliggør han, at landsbyen har ligget på bybakken, og at havnepladsen Opneraa har ligget, hvor bakken skrånede ud mod fjorden. Gregersen mener ikke, at baglandet har haft videre betydning for Åbenrås tilblivelse og økonomiske trivsel, uden at denne antagelse dog kan siges helt at finde støtte i hans påvisning af de ældste forbindelsesveje.

Begge forfattere har nok i større grad, end det er tilfældet i Sønderborg-bogen, haft sans for at medtage

de levende detaljer og indflette optrin fra borgernes liv og færden i deres fremstilling. Således giver P. Kr. Iversen særdeles livlige skildringer fra de store ildsvåder, der hærgede byen, og fra krigsårene i 1600-tallet. I en lokalhistorisk fremstilling bør der være plads for den slags stof, der giver atmosfære til den historiske fortælling. Svagest står nok skildringen af den religiøse udvikling i byen. I hvert fald vil man håbe, at det næste bind vil føje et par mere forsonende (og forstående) streger til tegningen af provst C. G. Koch, som vel kommer til at optræde også i det. Ganske vist var han ingen ven af pietismen, men det berettiger dog næppe det unuancerede eftermæle, Gregersen har givet ham.

For begge de her nævnte værker gælder det, at billedmaterialet er fortræffeligt både i udvalg og gengivelse af billederne. Det er, både hvad indhold og udstyr angår, smukke og gedigne bøger. Begge lider de lidt under, at fremstillingen er centret lovlig meget om de to byer, der behandles; sammenhængen med Sønderjyllands historie i øvrigt og med de andre af hertugdømmets byer kunne godt her og der have trådt tydeligere frem.

H. P. Clausen.

Th. Kaufmann: Minder og Tanker. Erindringer fra Grænselandet. (Udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, 1962). 169 s.

Historisk Samfund for Sønderjylland udsender en serie af små, populære levnedsskildringer, omfattende dels erindringer dels biografier af personer, der på forskellig måde har været knyttet til det danske arbejde i landsdelen. Det sidst udkomne bind indeholder erindringer af Th. Kaufmann, Bovrup.

Kaufmann var medlem af vælgerforeningens tilsynsråd, og i 1918 kom

han med i det udvalg, der skulle behandle de økonomiske og sociale problemer ved den forestående genforening. Her følte han sig som håndværkets repræsentant i en vis modsætning til repræsentanterne for den sønderjyske industri, der efter hans mening ikke burde have haft samme styrke i udvalget som håndværkerne.

I forbindelse med dette arbejde og arbejdet i »Hjælpekassen for håndværkere, husmænd og næringsdrivende«, der også blev til på tilsynsrådets foranledning, kom Kaufmann med i første række, da de sønderjyske håndværkere organiseredes. Han blev formand for den fællesrepræsentation for sønderjysk håndværk og industri, som oprettedes i februar 1919, og han blev således en af dem, der var med til at gøre et stykke arbejde med de tusinder af detaljer, der skulle ordnes, da genforeningen forberedtes.

Th. Kaufmanns indsats i det nationale arbejde foregik i andet geled, og hans erindringer giver ikke nye oplysninger af betydning om genforeningsarbejdet. Enkelte steder slår Kaufmann på, at han var en af de få småkårsfolk, der var med i ledelsen af det danske arbejde, og man aner også en brod mod »industrien«, repræsenteret af direktøren for Slotsvandmøllen i Haderslev, Christensen, men dette tema belyses ikke yderligere.

Alligevel er udgivelsen af erindringerne berettiget. Det er vigtigt, at de vidnesbyrd om danskhedens kår under fremmedherredømmet og om det nationale arbejde, set under så mange synsvinkler som muligt, der endnu lader sig fremskaffe, indsamles, mens tid er. Det tynder ud i den generation, der var med til at forberede og gennemføre genforeningen.

Dele af Th. Kaufmanns erindringer har man set på tryk før. Det må være grunden til, at der et sted tales om »nuværende amtmand Refslund Thomsen i Åbenrå«, en lapsus, som seriens redaktion vel burde have grebet i farten.

H. P. Clausen.

H. U. Ramsing: Københavns Ejendomme 1377-1728. Oversigt over Skøder og Adkomster. VIII. Købmager Kvarter. Ved Albert Fabritius. (Munksgaard, 1962). 144 s. + 2 pl.

Generalmajor H. U. Ramsing nåede ikke inden sin død 1946 at afslutte det store værk Københavns Ejendomme 1377-1728, som han havde påbegyndt tre år før. Fire bind var kommet, nemlig I Øster Kvarter, II Strand Kvarter, III Snarens Kvarter og IV Vester Kvarter. Det var værkets opgave at følge stadens enkelte ejendomme fra den ældste samlede fortegnelse i 1377 og til den store brand i 1728; de ordnedes inden for hvert kvarter i karreer, idet disse ikke havde ændret sig i det behandlede tidsrum.

Afdøde museumsinspektør Victor Hermansen havde oprindelig påtaget sig at videreføre Ramsings arbejde, og han efterlod sig en del manuskript til bind V Nørre Kvarter. Den nye udgiver, administrator, dr. phil. Albert Fabritius ønskede imidlertid at begynde med et kvarter, som han var mere fortrolig med end de øvrige, så meget mere som han ved en fortsættelse af Nørre Kvarter faktisk skulle igennem to mænds arbejde, synspunkter som bestyrelsen for Selskabet for Københavns Historie bøjede sig for.

Købmager kvarter begrænses af Klareboderne, Møntergade, Gothersgade, Kongens Nytorv, Østergade og Købmagergade. For kvarterets ejendomme anføres skødernes og adkomsternes oplysninger i kronologisk orden, og der gøres rede for ændringer, udstykninger og sammenlægninger af grunde. Der er til arbejdet benyttet en lang række arkivalier, hvis udnyttelse kræver en enorm seddeludskrivning, og det er da også sedler tillige med en foreløbig opstilling i protokoller, hvor hvert matrikelnummer har sit blad, der udgør Ramsings materiale. Fabritius har rimeligt nok måttet begrænse sig til at fremlægge dette stof, som det foreligger, og kun i tvivlstilfælde har

han efterprøvet kilderne. Bogen er forsynet med et fortrinligt personregister, og med hensyn til anvendelsen i øvrigt henvises til den vejledning, der er trykt enslydende i samtlige bind.

For en historiker er et værk som det foreliggende af overordentlig værdi, hvad enten han beskæftiger sig med personalhistorie, socialhistorie, topografi eller historie. Det må oprigtigt håbes, at det vil blive muligt at fortsætte og afslutte det.

Finn H. Lauridsen.

H. P. Hansen: Kloge Folk. Folkemedicin og overtro i Vestjylland. II. Anden øgede udgave. (Rosenkilde og Bagger, 1961). 267 s.

Medens 1. del af Kloge Folk i så høj grad domineres af den mærkelige Laust Glavind, falder personlighederne i 2. del mere jævne ud. Fælles for det ejendommelige træk, disse mennesker udgjorde i al fald i det gamle samfund, var sammenblandingen af særlige evner med tilfældig viden hentet i lægebøger, Cypriani eller endog på arbejdspladser (f. eks. apoteker). Magi drev de næsten alle lidt af; kun en enkelt, den tossede Otto Lindvig i Borris, brugte den udelukkende og kommer derved til at indtage en særstilling. Heller ikke 2. del er fri for gentagelser, og de mange Cyprianusmanuskripter er ret ensartede; men H. P. Hansen er stadig fornøjelig at læse, og hans kontaktevner må have været enestående. Bogen er forsynet med et ord- og sagregister, der også giver oversættelse af de talrige dialektord.

Finn H. Lauridsen.

Vald. Andersen: Hærvej-sognet Lærborg. Bidrag af F. R. Astrup og H. Kelp. (Udgivet af det sognehistoriske udvalg, 1961). 304 s.

Når den kendte, grundtvigianske po-

litiker Niels Jokum Termansen i 1870 om sit hjemsgn skrev, at der næppe var nogen egn i landet, der var »så fattig på overlevering fra fortiden som denne«, tænkte han på sagn og erindringsstof. At det ville blive muligt senere at gå til arkiverne og hente historie, kunne han ikke vide. Men det er rigtigt, at Læborg sogn nord for Vejen, selv om det ligger på den ældgamle alfarvej, Hærvejen, ikke i særlig grad synes at have opsuget træk fra den mangesidige færdsel, der i århundreder har passeret dets jord; det var ikke noget naturligt bedested – måske lå Kongeåen for nær. En historie har sognet dog naturligvis som alle andre i landet, selv om den næppe, ud over N. J. Termansen, rummer meget af mere end lokal interesse.

Lærer Vald. Andersen har tidligere bl. a. i sin bog om Alheden vist sig som en forfatter med megen viden og en udmærket fremstillingsevne, og den nye bog placerer sig smukt mellem hans arbejder, selv om den måske i mindre grad præges af den evne han ellers har til at give sit stof liv for læseren. Den stofmæssige sammensætning er ganske traditionel, men lives op af gode indfald som gennemgangen af Læborg-runestenen, præsentationen af det middelalderlige blysignet fra Flandern, kapitlet om Termansen og ikke mindst det lille biografiske leksikon med data og karakteristikker af mænd og kvinder fra sognet. Af de mere almindelige dele kan fremhæves Andersens behandling af vejenes betydning (her er sikkert et område, hvor lokalhistorien kunne nå videre med hensyn til at skabe klarhed over den tidlige bebyggelseshistorie), udnyttelsen af tingbøgerne, hvis store kildeværdi Carl Klitgaard så ofte fremførte, den omhyggelige beskrivelse af udskiftningen, der også rummer træk af dens teknik, og de små befolkningsstatistiske forsøg med interessante enkeltræk. Bogen er forsynet med henvisninger og registre samt endelig bagest med en række for-

trinlige gårdbilleder (hovedsagelig luftfotos) og et kort.

Finn H. Lauridsen.

Vejledende Arkivregistraturer XI. Tyske Kancelli II. Ved Arthur G. Hassø og Erik Kromann. Med indledning af Carl S. Christiansen. Udgivet af Rigsarkivet. (Munksgaard, 1962). 393 s.

I 1946 udsendte Rigsarkivet Johanne Skovgaards registratur over Tyske Kancellis indenrigske afdeling (med beslægtede institutioner). Hertil slutter sig nu som et bind 2 registraturen over de organer, gennem hvilke Danmarks forbindelse med udlandet gik indtil 1770, d. v. s. Gehejmekonseilet 1670–1770, Danske Kancellis udenrigske afdeling til 1676 og Tyske Kancellis udenrigske afdeling til 1770. Efter den tid gik de udenrigske forretninger over til »Departementet for de udenlandske anliggender«.

Arbejdet med registreringen af arkivet har strakt sig over en meget lang årrække. Således havde arkivar C. S. Christiansen ved sin afgang i 1938 allerede udarbejdet den fortræffelige oversigt over forretningsgangen og bogføringen i Tyske Kancellis udenrigske afdeling, som nu indleder registraturen. Det må hilses med tilfredshed, at det er lykkedes at føre dette arbejde frem til sin afslutning, så endnu et vigtigt hjælpemiddel er stillet til rådighed for benyttere af Rigsarkivet.

H. P. Clausen.

Niels Thomsen og Harald Jørgensen: Dansk Pressemuseum og Arkiv (Skrifter udgivet af Dansk pressehistorisk Selskab, nr. 1, 1962). 47 s.

Siden 1953 har Pressemuseet udsendt en årsberetning, der, med en enkelt undtagelse, i rigt illustreret form har beskæftiget sig med museets arbejde, dets fremtidsplaner, dets støttefor-

ening osv. Den unge institution skulle nu i afdøde chefredaktør Louis Schmidts villa på Strandvejen i Århus være i faste rammer, og der kan gøres status over det afsluttede pionerarbejde.

Alle andre unævnt, men ikke glemt, var det redaktør Anker Kirkeby, der i første række skabte museet – selv om det samtidig må erkendes, at det næppe blev til det, han havde tænkt sig. Redaktør Kirkeby tænkte, som de professionelle museumsfolk, i genstande, håndgribelige minder. For hans efterfølgere blev det hurtigt klart, at de ikke var tilstrækkelige, ikke gav den interesserede besøgende nok, og man gik derfor ved den endelige opstilling den vej, at man nok bevarede visse genstande; men det vigtigste blev en i hovedsagen kronologisk række monteret af billeder og tekster, til hvilke man i rigt mål anvendte den moderne forstørrelsesteknik. Det er dygtigt gjort, og museets leder, arkivar Niels Thomsen, har megen ære af den anskuelige form, det hele har fået.

Det oprindelige mål, et museum, er således nu nået; men det er det pressehistoriske selskabs tanke at udvikle institutionen yderligere i retning af et arbejdende institut. Allerede længe er der foregået en indsamling af arkivalier af pressehistorisk interesse, og det er planen med tiden at påbegynde udgivelsen af en årbog – samt vel at fortsætte skriferækken. Det foreliggende første nummer af denne sidstnævnte har foruden at give den historiske redegørelse for museets tilblivelse også til formål at virke som »fører« for de besøgende; det indledes nemlig med en gennemgang af museet, hvor arkivar Niels Thomsen i de forskellige rum peger på karakteristiske enkeltheder, til lettelse for orienteringen. Endelig omtales kort det pressehistoriske arkiv.

Finn H. Lauridsen.

H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjysk Psalmesang 1717–1740. Fra Ægidius til Pontoppidan. En kirkehistorisk Undersøgelse. (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 27, 1962). 423 s.

Pastor Hejselbjerg Paulsens disputats om den sønderjyske salmesang 1717–40 er et bredt anlagt værk, og bredden er bogens styrke. Dens problemstillinger i snævrere forstand vil der kunne tvistes om, men ingen vil kunne nægte, at der fremlægges så meget og så vigtigt stof ikke blot til salmesangens historie, men til forståelsen af den sprogligt-nationale udvikling i Sønderjylland, at værket er sikker på en central placering i nyere sønderjysk forskning.

Med sit indledningskapitel om baggrunden for salmesangen har Hejselbjerg Paulsen givet et bidrag til forståelsen af den sproglige situation i Sønderjylland, som vil få indflydelse på hele vor vurdering af forholdet mellem dansk og tysk i det sproglige livtag, som blev bestemmende for landsdelens skæbne. Vigtigt er det, at Hejselbjerg Paulsen peger på den betydning, grænsen mellem Ribe og Slesvig stifter havde i retning af at lukke den centrale del af Slesvig kulturelt af fra kongeriget. Stiftsgrænsen havde, hvad kirke- og skolesager angik, samme betydning, som Kongeåen havde i den verdslige administration.

Det betød, at det religiøse liv i vid udstrækning fik et selvstændigt forløb. Det gældende ritual byggede fra 1665 på »Das Schleswigsche und Holsteinische Kirchen-Buch«, udgivet af Adam Olearius, men faste regler fulgtes ikke. En dansk oversættelse fandtes ikke til brug i sogne med dansk kirkesprog. De danske katekismer, man havde i Slesvig stift, var oversættelser af tyske, og det er karakteristisk, at da Pontoppidans katekismus skulle indføres, lod man lave en dansk oversættelse af den tyske ud-

gave (1743). Man tog ikke uden videre den danske original. Det gjorde man heller ikke med Balles lærebog. I Slesvig stifts dansktalende sogne valgte man at bruge en dansk oversættelse af den tilsvarende tyske lærebog.

Dr. Hejselbjerg Paulsen beskriver i enkeltheder og med gode eksempler denne situation, hvor Slesvig betragtes som et dansktalende appendiks til den tyske, lutherske kirke. Det fik betydning for Syd- og Mellemslesvigs fortyskning, fordi tysk for befolkningen blev det »hellige« sprog, knyttet til de kirkelige handlinger. Præsterne og lærernes klager over den utålelige tilstand, at befolkningen ikke forstod, hvad der blev sagt i kirken, mødtes uvægerligt af befolkningens protest mod en ændring. De kirkelige handlinger skulle blive, som de altid havde været, det vil sige, de skulle foregå på tysk.

Særlig markant kom de specielle, slesvigske forhold til udtryk i salmesangen. Den kunne være tysk, også hvor prædikesproget var dansk. I de nordslesvigske købstæder holdtes en tidlig dansk morgengudstjeneste, især for de dansktalende tjenstefolk, men kun selve prædikenen var dansk, liturgien og salmesangen var tysk. Også i nogle af de nordslesvigske landsogne var den tyske salmesang trængt frem, og ualmindeligt var det ikke, at sangen lød på tysk og dansk samtidig. Dette fænomen holdt sig i øvrigt helt ind i 1800-tallet sine steder.

I denne sammenhæng hævder Hejselbjerg Paulsen, sikkert med rette, at man ikke uden videre skal betragte den tyske salmesang i de sønderjyske sogne med dansk kirkesprog som et tegn på det tyske sprogs stadige fremtrængen. Den tyske salmesang var gammel i de slesvigske kirker, og hvor den fandtes i Nordslesvig, var den snarere et levn end en nydannelse. Netop den nye, pietistisk farvede salmesang på dansk, som Hejselbjerg Paulsen skriver om, fik til følge, at

den tyske salmesang blev trængt tilbage. Et resultat af hans salmestudier er det, at man må hævde, at det danske sprog ikke altid har været i defensiven i Slesvig. I første halvdel af 1700-tallet vandt danske terræn, støttet på salmesangen.

Betydningsfuld var her Varnæs-præsten, Bertel Christian Ægidius' salmebog fra 1717, som enkelte steder i Sønderjylland var i brug ind i 19. århundrede. I selve Varnæs holdt befolkningen trofast fast ved den helt til 1882! Ægidius-salmebogen var det første holværk mod det tyske sprog i kirken, fordi den brød med tysk som det sakrale sprog, fremhæver Hejselbjerg Paulsen. Alene af den grund har den krav på opmærksomhed, men hans redegørelse for bogens tilblivelse, dens indhold og virkning viser, at også salme- og kirkehistorisk er den af største betydning.

Ægidius fremlagde med sin bog den tyske salmesang på dansk. Han og hans slægtninge og hjælpere var tysk dannede, og bag udgivelsen af salmerne stod bl. a. provst Reimarus i Tønder. Han var pomeraner af fødsel og næppe stærk i det danske. Så meget des mere bemærkelsesværdigt er det, at disse mænd gav deres danske menigheder danske salmer i hænde, selv om det ikke fra begyndelsen var tanken, at salmebogen skulle bruges i kirkerne.

I denne sammenhæng tegner Hejselbjerg Paulsen et helt nyt billede af provst Reimarus og viser, at han var en adskilligt mere betydningsfuld præsteskikkelse, end man har været tilbøjelig til at mene. Man overbevises om, at Reimarus ikke kan betragtes som en foragter af alt dansk. Også andre kendte skikkelser i den slesvigske gejstlighed er i øvrigt i bogen taget op til revision. Således rehabiliteres den myndige og vindskibelige provst C. G. Koch i Åbenrå, der betegnes som en mand af format, en af de betydeligste provster i det 19. århundrede. Det tør siges at være en ny-

vurdering i forhold til den hidtidige opfattelse, der har fældet en skarp dom over Kochs udprægede anti-pietisme.

Hejselbjerg Paulsens hovedanliggende i bogen er den salmesang, der brød frem efter 1717 med Brorson som det store navn. Men ved siden heraf er bogen fuld af værdifulde omvurderinger, nyopfattelser af de kendte fænomener og fremlæggelse af vigtigt nyt stof, både i emnets centrum og i periferien. Også i bogens salmehistoriske hoveddel søger Hejselbjerg Paulsen således at anlægge revolutionerende nye synspunkter og omkalfatre de vante forestillinger.

Med en imponerende lærdom fremlægger og analyserer han et omfattende stof, som vidner om en vældig forskerflid og et indgående kendskab til kilderne og til emnet. En helt ny viden om en levende og aktiv sangglæde i Slesvig i pietismens spor åbnes for os. Enevold Ewalds salmedigtning rekonstrueres, og Hejselbjerg Paulsen prøver at sandsynliggøre, at 1720'erne frembragte en stor og betydningsfuld salmedigtning, som også må være vigtig for forståelsen af Brorsons salmedigtning.

Det er her, Hejselbjerg Paulsen har anbragt det videnskabelige tyngdepunkt i sin bog. Han vil vise, at den hidtidige kronologi i Brorsons salmedigtning, koncentreret om årstallene 1732, da det første hæfte med Brorson-salmer kom i Tønder, og 1739, da Troens rare Klenodie udkom, ikke kan holde stik. Andre forskere, bl. a. Fr. Orluf, har vel tidligere følt det utilfredsstillende i denne kronologi, men Hejselbjerg Paulsen vender synspunkterne helt om og går frem til den opfattelse, at adskillige af salmerne i Klenodiet må være ældre end dem i Tønder-hæfterne fra 1730'ernes første halvdel, og i de afsluttende bemærkninger går han endda så vidt som til at antyde, at nogle af Brorsons salmer kan være forlæg for salmer i Tønder-provsten, Schraders ty-

ske, pietistiske salmebog fra 1730. Hidtil har man ment, at Schraders salmebog har været en vigtig inspirationskilde for Brorson. Hejselbjerg Paulsen rykker Brorsons produktion betydeligt længere tilbage i tiden, end nogen før har vovet.

Sine teorier bygger Hejselbjerg Paulsen på antagelsen af, at der har eksisteret en tidligere, nu tabt udgave af Klenodiet – måske fra 1730 – og at både Tønderhæfterne og Klenodieudgaven fra 1739 er pirattryk. Brorsons salmedigtning skal være udsprunget af salmetraditionen omkring Enevold Ewald, og Hejselbjerg Paulsen opererer med tanken om flere udgaver af Ewalds salmer, hvoraf ingen tryk overhovedet er bevaret.

Hejselbjerg Paulsen vil givetvis få endog meget store vanskeligheder med at overbevise andre hymnologer og litteraturforskere om sin teses holdbarhed. Der er meget, som taler for, at den traditionelle datering af Brorsons salmeproduktion ikke kan holde. Påfaldende er bl. a., at en salme i et af Tønderhæfterne har en melodihenviisning til en salme i Klenodiet, som altså efter den traditionelle opfattelse skulle være yngre. Også stilistiske kriterier kan tilskynde til et mindre rigoristisk dateringsystem. Men der er et langt skridt fra antagelsen af flere lag i Klenodiesalmerne til Hejselbjerg Paulsens revolutionerende synspunkter på overleveringssammenhængen, og det har ikke været muligt for ham at give sin tese den styrke, han gerne ville. Her og der polemiserer han mod sine forgængere, der har hengivet sig til formodninger og gætteværk, og han bebrejder pastor John Hansen, der har skrevet om H. A. Brorson og hans brødre (1894), at han argumenterer ud fra, hvad der er kommet til at stå som sandsynligt for ham.

Det skal indrømmes, at det er en betænkelig argumentationsform, men man undgår ikke ved gennemarbejdelsen af Hejselbjerg Paulsens bog at

spørge sig selv, om ikke også formodninger i den har fået en vel rigelig plads. Dokumentationen er sine steder lidt tilfældig, og andre steder presser kilderne stærkt under indflydelse af den tese, der skal sandsynliggøres. Således er dateringerne af salmelisterne i den Thotske samling, som forfatteren arbejder med, ikke bindende, men de hærdes hurtigt til at være betydeligt sikrere, end de kan være. Når der er alternative muligheder, er Hejselbjerg Paulsen aldrig i tvivl om, at man må vælge den, der passer bedst for hans teori, uden at han kan påberåbe sig andet end et skøn.

Det gælder f. eks. s. 345 (note 144), hvor formodningen om, at Brorsonsalmer i Klenodieudgaven kan have cirkuleret i afskrifter, afvises med en svag argumentation for, at de må bygge på skillingstryk. Og det gælder s. 305, hvor nogle sange enten kan være afskrevet direkte fra Jesper Rachløws Taare-Perse (fra 1684) eller fra skillingstryk. Hejselbjerg Paulsen tror da ikke på Taare-Persen, fordi han betragter det som tvivlsomt, at den var kendt i et nordslesvigsk bondehjem på den tid.

Dette sted er ikke afgørende for Hejselbjerg Paulsens ræsonnement som helhed, men det er karakteristisk, fordi det viser, at hans argumenter kan svinge. Normalt er han ikke bange for at operere med antagelser om ukendte udgaver og tryk, netop fordi vi ikke kan vide, hvad der kan gemme sig rundt omkring og pludselig dukke op. Det stemmer dårligt med tvivlen om, at Rachløws bog kunne findes i et bondehjem. Men skillingstrykkene er i centrum for Hejselbjerg Paulsens argumentation, og derfor skal de også bringes ind i sammenhængen i disse tilfælde.

Hejselbjerg Paulsens opfattelse af skillingstrykkene som bærere af overleveringen af Brorsons salmer, således at vi kun indirekte har kendskab til den oprindelige udgave, er spænden-

de, men ikke overbevisende. Imidlertid er der ingen tvivl om, at han med sine skarpsindige tolkninger af enkeltproblemer og den omfattende sammenhæng, han bygger sine iagttagelser ind i, for alvor begrundet tvivlen om den traditionelle opfattelse af det tidsmæssige forløb i Brorsons digtning. Det bliver nødvendigt for kommende forskere i enkeltheder at tage stilling til denne imponerende præstation.

Flere gange fremhæver Hejselbjerg Paulsen selv kildematerialets utilstrækkelighed, og det er her, hovedgrunden ligger til den skepsis, man må mobilisere mod hans omvurdering. En historisk tese skal naturligvis helst røre ved et centralt problem i fortiden, men den skal samtidig rejse et problem, som kildestoffet virkelig kan give hjælp til at løse. Det sidste er ikke tilfældet med Hejselbjerg Paulsens tese, og derfor vil den uvægerligt udfordre til debat. Kildematerialet kan ikke give entydige svar på spørgsmålet om dateringen af Brorsons salmer. Muligvis kan det bedre kaste lys over overleveringsforholdene i al almindelighed for tidens salmer, og det er en svaghed, at Hejselbjerg Paulsen ikke klarere har formuleret sine synspunkter på selve overleveringsproblemet. Før vi ved noget om, hvordan mundtlig overlevering, afskrifter og tryk gensidigt har kunnet influere på hinanden, bliver det let noget tilfældigt, hvad man kan slutte om de enkelte teksters indbyrdes relationer. Hejselbjerg Paulsen har i meget høj grad koncentreret sine overvejelser om trykte tekster (specielt skillingstryk), mens muligheden for en mundtlig tradition kun berøres meget løseligt, skønt visse afvigelser i teksterne kunne friste til en antagelse om, at nogle tekster er nedslag af en mundtlig overlevering. Ydermere kan afskrivernes afvekslende troskab mod forlæggene give plads for tilfældigheder, som næppe tillader sikre slutninger om tekstmæssig

afhængighed, før hele overleveringsbaggrunden er taget op til nøjere udforskning. Hejselbjerg Paulsens bog giver værdifulde impulser hertil.

Det vil blive om Brorson-afsnittet, de svære uoverensstemmelser mellem fagfolkene vil opstå, men hvordan end Hejselbjerg Paulsens synspunkter her vil blive bedømt, står det fast, at hans bog giver et væld af oplysninger og synspunkter af største værdi for salmehistorien, både i religiøst og hymnologisk plan, samtidig med at værket er et vægtigt bidrag til forståelsen af Slesvigs kulturelle stilling uden for og i vekselvirkning med kongeriget. Adskillige vrangforestillinger, udgået fra tilfældig eller ufuldstændig omgang med kildematerialet, aflives. Ægidius-salmebogen var ikke pietistisk – som historikerne har påstået siden A. D. Jørgensen – og der lå ikke et politisk motiv bag den – som Ammundsen mente. Pontoppidan har sikkert ikke bygget på Tønderhæfterne, da han overførte Brorson-salmer til sin salmebog, selv om de nærmere sammenhænge næppe er fuldt udredet. For blot at nævne et par af de vigtige punkter.

Man vil også gerne godtage Hejselbjerg Paulsens identifikation af den Jessen, der i Sønderjylland sattes ved siden af Brorson som religiøs fornyer. Hejselbjerg Paulsen mener, det må være organist og byskriver i Ærøskøbing, Jes Jørgen Jessen (d. 1750). Om man også vil følge forfatteren i at tillægge Jessen de salmeoversættelser i Pontoppidans salmebog, som man lidt dristigt har udlagt Wadskiær som ophavsmand til, er måske mere tvivlsomt. Tiltalende er i hvert fald Hejselbjerg Paulsens teori om, at disse oversættelser er af sønderjysk oprindelse, men fast står påstanden om, at de skulle være af Jessen ikke. Jessens indsats kan vel i øvrigt udmærket forklares ved, at han har betydning for indførelsen af melodierne, da Ewald hentede de nye salmer hjem, og den nye sang tog fart.

Hejselbjerg Paulsens bog er således både æggende og tankevækkende. Den er en enorm arbejdspræstation, selvstændig i anlæg og synspunkter, et vægtigt, indtrængende og spændende værk.

H. P. Clausen.

Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede. II. Bind. De sjællandske Vækkelser af Knud Banning. (G. E. C. Gads Forlag, 1961). 202 s.

I andet bind af denne store serie har dr. theol. Knud Banning fremlagt stoffet fra Sjællands stift med undtagelse af København med nærmeste omegn, som er behandlet særskilt i bind I. Hertil er desuden føjet kortere kapitler om Lolland-Falster, hvor vækkelsesbevægelsen ikke var særlig kraftig, og Bornholm. Banning har i øvrigt forberedt værket med sin udgivelse af de indberetninger om vækkelse og mormonbevægelse, de sjællandske præster indsendte til biskop Martensen i 1854 («Forsamlinger og Mormoner», 1960). Desuden har han med sine bøger om Rasmus Sørensen givet bidrag til beskrivelsen af en vigtig del af den sjællandske vækkelse.

Det er et meget stort materiale, der således er registreret og kort refereret i denne bog. Den lever op til seriens ønske om at give en første oversigt over materialet og et omrids af vækkelserne, men det sætter samtidig en grænse for, hvad man kan vente at finde i bogen. En redegørelse for indholdet i de vaktens forkyndelse findes ikke, og de vaktens andagtsbøger m. v. er ikke taget op til en mere systematisk behandling. En indgående forståelse af vækkelserne og deres vilkår – bl. a. en undersøgelse af, i hvor høj grad, der var tale om en »bevægelse« – må således være forbeholdt den videre forskning.

H. P. Clausen.

PRISOPGAVER

Komiteen til uddeling af Christian Paulsen-prisen udskriver følgende to priopgaver:

1. Betydningen af 1864 for dansk åndsliv fra århundredskiftet til genforeningen.
2. En oversigt over og en analyse af den lokalhistoriske forskning i Sydslesvig i årene efter 1945 specielt vedrørende landbrugshistoriske emner.

Med henblik på den første opgave er komiteen af den opfattelse, at betydningen af 1864 for dansk åndsliv op til århundredskiftet er indgående behandlet i en række eksisterende værker, hvorimod der savnes en dyberegående behandling af det sønderjydske spørgsmåls indflydelse i dansk åndsliv for perioden 1900–1914 og videre frem til genforeningen. Der ønskes derfor en belysning af strømningerne i denne periode.

Den anden opgave har som forudsætning, at en række lokalhistoriske foreninger i Sydslesvig i årene efter 1945 har udfoldet en omfattende virksomhed. I de efterhånden mange lokalhistoriske årbøger er fremkommet et stort antal artikler og afhandlinger. Der ønskes en oversigt over denne forskning især med henblik på den del deraf, der også har interesse for dansk historisk forskning, og der ønskes tillige en analyse, dvs. en kvalitativ vurdering af enkelte artikler eller grupper af artikler.

Besvarelser af opgaverne sendes i to maskinskrevne eksemplarer inden 15. oktober 1963 til:

Lektor Johs. Lomholt-Thomsen, Strandvejen 61, København Ø.

Hver besvarelse indsendes under mærke eller motto, mens forfatterens navn, stilling, adresse samt fødselsår anføres på en seddel i en vedlagt lukket konvolut, der er forsynet med samme mærke eller motto som besvarelsen. Adgangen til at besvare opgaverne står åben for enhver.

Besvarelserne vil blive bedømt af et sagkyndigt udvalg. De, hvem prisen tilkendes, får på Christian Paulsens fødselsdag, den 10. jan. 1964 overrakt en sølvmedalje samt 3.000 kr.

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE, SPROG OG LITTERATUR

- ① *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 1957. 125 sider. Kr. 16 (8).
Udsolgt.
- ② *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Kr. 18 (12).
Udsolgt.
- ③ *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1957. 125 sider. Kr. 11.50 (7.50).
Udsolgt.
- ④ *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To højkirkemænd. Brevvexling mellem bisperne H. Stein og J. Swane. 1958. 504 sider. Kr. 22.50 (14).
Udsolgt.
- ⑤ *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher.
Udsolgt.
- ⑥ *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–09. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 343 sider og 4 plancher. Kr. 17.25. (11.75).
Udsolgt.
- ⑦ *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1870–1901. 1960. 220 sider, illustreret. Kr. 14.75 (9.75).
- ⑧ *Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856–74. 1961. XXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 17.25 (12.75).
- ⑨ *Troels Fink*: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905. 1961. 254 sider, illustreret. Kr. 17.25 (12.75).
- ⑩ *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Kr. 22.50 (15.50).
- ⑪ *Gunnar Sandfeldt*: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Kr. 22.50 (15.50).

Priserne i parentes er særpriserne for selskabets medlemmer.